

Barabás Hajnalka

A DÁLNOKI REFORMÁTUS TEMPLOM*

Bevezető

Az erdélyi, különösen a székelyföldi falvak történetével meglehetősen keveset foglalkozik a szakirodalom, hiszen való igaz, nem mindig takar annyira látványos felfedezési lehetőségeket, mint egy dokumentumokban is sokkal gazdagabb város, vagy akár egy szász falu. Dálnok és temploma sem gazdagítja a kivételesek sorát, holott a középkorban jelentős helyet foglalhatott el Kézdiszék történelmében, ugyanis esperesi székhely volt. A templomról szakember csak keveset írt, legtöbbször felületesen említik a nagyobb, összefoglaló munkák hasábjain. Az 1977-es földrendést követően, mikor nagy lelkesedéssel és kevés pénzzel a falak kibontására vállalkoztak, a javítási munkálatok alatt és azt követően több kárt okoztak az épületnek a szakszerűtlen feltárások. Rovás-, gótikus, valamint későbbi feliratainak és freskóinak kíméletlenül látszik az idő és avatatlan kezek munkája.

A dálnoki templom még így is értékes és egyedi marad Erdélyben. A valamikor Szent Katalinnak ajánlott templomot a 20. század elejéig megmaradt – hajdanában 8 m magas, tornyos – védőfal övezte, mint a közeli Albis templomát. Az értékét növeli, hogy a mai diadalív nélküli teremtemplom egykor terrakotta boltozatot hordozott, falain megmaradtak a gótikus minuszkulákkal készült latin nyelvű feliratok és a három gótikus ajtókeretéből kettőn kőfaragójegy látható. Rendhagyónak bizonyul a hajó építészeti megoldása is, mert itt a megszokottól eltérően a nyugati oldala a nyolcszög három oldalával zárul, míg keleten a szentély egyenes lezárást kapott. Igaz, a keleti oldal lezárása egy későbbi bővítés eredménye volt. A többször átépített templom az újkor folyamán mellékhajóval bővült a déli oldalon, amelyhez a 20. század elején harangtorony épült. A mellékhajó a portikusz helyére épült, de kisebb a hajónál, és karzatot is kialakítottak benne.

A dolgozat célja az volt, hogy az első részében egy részletező leírást és dokumentációt készítsen a templom mai állapotáról, úgy, hogy az felhasználható legyen egy esetleges restauráláskor is. Ez a rész tartalmazza a külső homlokzatok leírását, fényképfel-

vételeket, valamint a belsőben a feliratok és falra festett töredékek leírását. Ezt a részt zárja a berendezés feltérképezése, dokumentálása, fotózása és leírása.

Egy következő részben a források elemzésével foglalkozom, kitérve a település- és építéstörténet körvonalazására, analógiákra és a feliratokra. Ebben a részben külön kitérek a levéltári anyagok nyújtotta – a templomépítéssel, adományokkal, adományozókkal, mesterekkel, feliratokkal kapcsolatos – új adatokra. A szakirodalom csekélysége miatt (két újságcikk és egy tanulmány, ami kizárólag a témára koncentrált, a többi publikáció ezeket másolja, így alig lehet belőlük olyan ismeretekre szert tenni, ami segítene a templom építéstörténetének rekonstrukciójában) a dolgozat a levéltári forrásoktól várta a megoldást. Több-kevesebb sikerrel.

Ezek után következik röviden az eredmények összegzése. Mivel a forrásanyag is a teljesség igénye nélkül került kutatásra és elemzésre, továbbá szakszerű régészeti ásatás, falkutatás és restaurálás hiányában a teljes értékűnek mondható felmérés nem készülhetett el, egy abszolút kronológiára ez esetben nem alapozhatom következtetéseimet. Van néhány fogódzó az építés bizonyos fázisait illetően, de az még nem tartalmaz felmérésű következtetésekre. A megállapítások az építéssel kapcsolatosan nem kezelendők teljes szigorral, hiszen a fent említett hiányzó kutatások elvégzése után az azok nyújtotta új információk bármikor megcáfolhatják feltevéseimet. Ezért a dolgozat egy dokumentáció marad, néhol levéltári források által megerősített tényfeltáró elemzés, melynek figyelemfelhívó szerepe a hangsúlyozott, és a gyakorlati műemlékvédelem kapuját kívánja megzörgetni.

1. A dálnoki templom építészeti leírása**Dálnok és a templom fekvése**

A régen kézdiszéki település, Dálnok ma Kovászna megye része és országszerte – holott még teljesen tisztázatlan – úgy ismerik, mint Dózsa György szülőfaluját. A falu a Bodoki-hegység délkeleti peremén, a Rigó-hegyből eredő Dálnok-patakának – más nevén

*A tanulmány a templom 2002. évi állapotát rögzíti és a 2003-ban megvédett szakdolgozatom rövidített változata. Ezúton szeretnék köszönetet mondani konzulensemnek, dr. Kovács András

tanár úrnak, Marosi Károly dálnoki lelkésznek és Csáki Árpádnak, aki a levéltári anyaggal kapcsolatos kutatásaimban volt segítségemre.

Büdöskút-pataka – torkolatában, 590 m magasságban fekszik¹ és 1968-tól a közeli Maksa községhez tartozik. Dálnok-patakát a Szézné- (vagy Szászné-) és a Mungorcsi-patakok egyesült vize gazdagítja. A falut a Bodoki-hegység magaslatai karolják át: északról a Szénakert (756 m), felette az Avas-tető (770 m), keletre a Dálnoki-hegy (Kereknyír-gyepe 699 m), délkeletre a Szép-hegy (606 m), nyugatra a Néző-hegy (858 m) és északnyugatra az Ibren-tető (895 m) zárja.²

Az egykor katolikus, jelenleg református templom Dálnok központjában, a Beczási család birtokához tartozó arborétum közelében áll. A templomot délnyugaton út választja el Dózsa György szobrától, délkeleten egy másik út a református parókiától. E két út derékszöget zár be és szögfelezője vonalába került az a magas, galambdúcos, faragott, növényi ornamensekkel dúsan díszített feliratos székelykapu, amelyet Csernátonban készítettek, s amelyen keresztül a templomkertbe, majd a templomba juthatunk. Ez a kép tárulkozik azok elé, akik az – 1,8 km-re eső 11-es, a Brassót Kézdivásárhellyel összekötő – országút felől közelítik meg a falun át a templomot.

Az egykor erődített templom ma a falu központjában, egy kis dombon áll. Hajdani várfala a délnyugati, déli és délkeleti részen a fa- és drótkerítés mai vonalán húzódhatott; északon jól követhető az alaprajza, most is kirajzolódó ovális terepelemként, amelyet még jobban kihangsúlyoz a mögötte lévő, északról kelet felé erőteljesen mélyülő sánc. A templomot a kerítés miatt csak a déli oldalról lehet megközelíteni, a székelykapun át, ahonnan egyből a torony magasba ugró fehér felülete ragadja meg tekintetünket.

A külső homlokzatok

A *torony* a templom déli oldalának középtengelyétől kelet felé tolódott el, alsó szintjének északi falával a mellékhajó déli falához tapad, de az övpárkánya fölötti rész 25,6 cm-re elválik a mellékhajó háromszögű oromzatától. A magas lábazati párkány cementtel vakolt – a nedvesség miatt mállik –, délen a középtengely vonalába került a ma használatos félköríves lezárású ajtónyílás kétleveles faajtaja, mely fölött körablak szolgál a torony megvilágítására. Az alsó szint nyugati és keleti falát nyílások nélkül hagyták.

A torony tagolását az első szintet lezáró, egy lemezről álló övpárkány fölött csak a lizénákat összekapcsoló vékonyabb párkány egyenese és a főtengety vonalában elhelyezett félköríves lezárású, osztott zsalus hangablaknyílás biztosítja, mely minden oldalon jelentkezik. Ezen a szinten a fal erősítését szolgáló két acélhuzalból készült övet is megfigyelhetünk. A toronysisak pléhvel fedett nyolcszögű gúla (1. tábla, 1).

¹ VOFKORI László 1998, II, 354.

Az egyhangú, fehérre meszelt toronyfelületet az övpárkányig terjedő sarokarmírozás és annak folytatásában a golyvázott órapárkányzatig futó lizéna teszi plasztikussá. A déli oldal alsó részén két feketével festett felirat olvasható. Az ajtó és a körablak között a következő szöveget találjuk: „ÚJÍTVÁ 1977–78–88–BAN 1994–BEN.”; a körablak és az övpárkány között pedig a toronyépítést datáló szöveg: „E TORONY ÉPÜLT 1914–1922.”

A templom külső falain más látható felirat nincs, csak a toronyház belsejéből megközelíthető – a már említett elválásnak köszönhetően megmaradt –, de nehezen észrevehető, nagyon töredékes felirat, a mellékhajó timpanonjában egy bojtba végződő stukkókartusba íródott „GLO(RIAE) (D)EO / (ÉPÍTT)ETET(T) ... (S?)ML / ... FIRI... TES / (indadás) A... (fordított S vízszintesen ábrázolva) / AN(n)O (17?)18.” A kartus nyugati és keleti oldalán két kör alakú nyílás látható, amely a mellékhajó tetőterét volt hivatott megvilágítani. Ma ezeket is takarja a torony. A templom nyeregtetejét hódfarkas, hegyes végű cserepek borítják. Ezen a felületen világosabb cserepek által kirajzolt 864-es dátum látható a déli oldalról, mely évszám a szentély fedése fölé került.

A templom *déli homlokzatát* tagolja nyugatról kelet felé haladva a mellékhajóig három kétlépcsős támpillér (1. tábla, 2.), két félköríves lezárású ablak – a második támpillér és a második ablak közé kéményt ékeltek –, valamint a harmadik támpillér után, a mellékhajó előtt egy csúcsíves záródású, kőfaragójegyet hordozó, profilozott ajtókeret (1. tábla, 3) látható, melynek profilját részben egymást metsző pálcatagok alkotják – bejárati része elfalazott. Ez a kapukeret homokkőből faragott, hét darabból áll össze, a bal oldali szárkövét és csúcsívét – ennek a csúcsába vésték, majd utólag feketével festették a mesterjegyet (1. tábla, 4) – a kitöredezett részekben téglával és cementvakolással pótolták ki. Feltűnő a két – fent említett – ablak fölötti falazás domborulata, melynek vonala szintén csúcsívét rajzol ki. Az ajtókeret fölött – kicsit nyugatra tolódva – a hajó tetőterének megvilágítását uszályos tetőablakkal oldották meg.

A déli oldal ritmusát a főhajóval azonos szélességű és magasságú *mellékhajó* bontja meg. A mellékhajó keleti és nyugati oldalának főtengetyében a téglalapba írható – függőlegesen négy, vízszintesen három sín osztotta – egyszerű ablak felett, egy félköríves lezárású – függőlegesen négy, vízszintesen hat sín által osztott –, stukkóban gazdag ablaknyílást (1. tábla, 5) helyeztek. Ez utóbbinál a könyöklő alatt jobbról S, balról fordított S alakú vájatolt stukkódísz találkozásánál bojt csüng. Ennek a felső ablaknak az alsó egyharmadát bevakolták. Vájatolt stukkókeretébe rég funkciójukat

² Uo.

vesztett vállköveket, illetve a zárókövet utánozó, trapéz alakú, sávozott stukkódíszek ékelődnek be.

A templom *déli homlokzatát* a mellékhajótól és az a mellékhajó elé épített toronytól kelet fele csak egy – a már említett ablakokhoz képest jóval egyszerűbb, de méreteiben azonos – félköríves lezárású ablak tagolja, majd a következő kémény, valamint a torony épületén már látott és a mellékhajón is megtalálható sarkon lefutó lizéna zárja le. Az épület párkányzatának stukkó-profilját szíma és félpálca alkotja.

A templom *keleti homlokzata* egyenes záródású, melyhez egy félnyereg tetővel fedett lépcsőfeljárót csatoltak. Lépcsői másodlagosan felhasznált fagerendákból a déli oldalról, egy félköríves lezárású nyíláson át indulnak, és az orgonakarzatba vezetnek. A lépcsőfokok tetején kialakított pihenő keleti falában kör alakú nyílást hagytak, mellyel szembe, a tulajdonképpeni hajó keleti falának középtengelyébe a karzat bejáratának egyszerű, egyenes záródású faajtaja került. E kör alakú nyílás alatt a falban egy árkádívvel teret nyitottak a lépcső alá, ahol a templom fűtésére való fát tárolják.

Az *északi oldalon* (1. tábla, 6) az épületplasztika teljes hiányában a falat csak egy félköríves ablaknyílás, egy körablak, egy gótikus ajtókeret és öt támpillér tagolja. Keletről nyugat felé haladva ezek a következő ritmusban váltakoznak: az első a félköríves ablak, amely a legutóbb tárgyalt déli ablakhoz hasonló kiképzésű, és azzal szemben helyezkedik el, a legnagyobb fényforrást biztosítva a szentélynek az északi oldalról. A második tagolóelem egy támpillér, amely több dologban is eltér a templom összes többi támelemétől: sokkal vastagabb (2. tábla, 1) falazatú, erősebb, hosszabb, háromlépcsős megoldással bír, és míg a többi támpillér merőleges a falra, ez kissé kelet felé fordul. Ezt a már megszokott formájú támpillérral egy cserépsorból kialakított vízvetőpárkány kapcsolja össze 3,5 m magasságban a nagy támpillér második, ill. a kisebb első lépcsőjénél.

A második támpillér után egy egyenes záródású – homlokíve közepén ugyanolyan mesterjeggyel, amilyen a déli kapun is látható, és amellyel pontosan szembe is kerül –, késő gótikus kapu (2. tábla, 2) áll, melynek bejáratí része szintén befalazott. Az öt kődarabból kifaragott kapu keretének lábazata beágyazódik az épület lábazati párkányába, míg szárkövei a 30 cm-es lábazati párkány fölül indulnak. Szemöldökkövet egyetlen nagy kőtömbből készítettek és egyszerű profilját is egyetlen lemez tagolja.

A következő támpillér után egy körablakot két keresztbe helyezett sín oszt négybe, majd két támpillér a templom északi falát merőlegesen támasztja.

A megszokottól eltérően a hajó *nyugati homlokzata* a nyolcszög három oldalával zárul (2. tábla, 3). Középtengelyében csúcsíves, kőkeretes kapu (2. tábla, 4) helyezke-

dik el, amely a legnagyobb a templom három gótikus kapuja közül. A kőfaragójegy nélküli, homokkőből készült és hét darabból álló kapu szélessége 190, ill. 137 cm, magassága 250, ill. 220 cm. A száruk alsó része és a lábazat vasanyagból készült erősítést kapott. A bejárat elé, a kaputól körülbelül egy méterre falat építettek (ez gátolja a nyugati kapu fotózását), s ezt egy félnyereg tetővel lefedve kapcsolták a templom nyugati falához. Északon és vele szemben délen félköríves nyílással látták el, melyek fölött cserépből kialakított vízvetőt láthatunk. Ezen építmény nyugati falának hossza majdnem azonos a hajó nyugati falának hosszával, míg a déli és északi oldalak a nyugatinál rövidebbek; így téglalap alaprajzú.

A templombelső elrendezése

A négyzet alaprajzú *torony* dongaboltozatát a bejáratától balra eső, fából készült lépcső töri át, amely a harangokhoz vezet. A bejáratnál szembeni ajtó a mellékhajóba nyílik. A toronyházban egy megforrasztott, közepes méretű *harangot* találunk, melynek átmérője 77,2 cm, magassága 72 cm. Eredeti koronája hiányzik, felirata a vállán sima bordakeretbe foglalt akantuszleveles frízor alatt, két sorban van: „EZERÖT-SZÁZHARMINCBAN ÚJ S RITKA VOLTAM. EZERHÉTSZÁZKILENCVENNYOLTZIG SZOLG(Á)LTAM / DÁLNOKNAK, S TORNYOSTÓL AKKOR (EL?LE?)RO(MOL)TA(M), BRASSÓBA(n) UYULTAM (K)ILENTZVEN KILENTZBEN.” Megtört ívű peremén a készítő neve: „ÖNTÖTT ANDRÁS CHOFSKI”.

Ma két harangja szól Dálnoknak. A nagyobb (101 cm magas és átmérője 123,5 cm) 1926-ban készült, vállát tört mérmű díszíti, felirata két sorban van elhelyezve: „ELŐDÖMÖT HARCBA VILLÉK. ÉN A BÉKÉT HIRDETEM AZ ÉLŐKÖT ÉLNI HIVOM. ÖNTETETT A DÁLNOKI REF(ormátus) EGYHÁZ HÍVEINEK ADOMÁNYÁBÓL 1926-BAN.” A kisebb harang vállát búzakalász és szőlőgerezd váltakozása díszíti. Magassága 80 cm, átmérője 82,5 cm. Felirata bibliai idézet: „ROM. 8: 31. HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK. DALNOK 1990. ÖNTÖTTE RÁCZ SÁNDOR ÉS FIA.”

A torony tetőszerkezetére, a fedélszékre és a harangok függesztésére használt fagerenda másodlagos elhelyezésű. Fedésére és gombjára bádogot használtak. A torony északi falában egy félköríves lezárású nyílás a mellékhajó háromszögű oromzatához vezet, melyet említettem már a felirata miatt.

A toronyból a négyzet alaprajzú *mellékhajóba* lépve jobboldalt fából készült csigalépcsőn juthatunk a templom déli karzatába (2. tábla, 5), ahol a lapos mennyezetten a déli fal közelében egy létrán

át eljuthatunk a tetőtérbe. A karzat egy félköríves árkáddal nyit a hajó felé, keleti és nyugati falának ablakai egymással szemben félköríves záródású, mély rézsűvel a templomkert zöld övezetét tárják szemünk elé. A mellékhajó déli oldalán lévő bejárat falának belső felében a fal vastagságában két, henger formájú üreg figyelhető meg egymással szemben. A bejáratot még két, rézsűsen kialakított körablak keretezi, amelyeket a torony északi fala jelenleg a kinti oldalon takar. A mellékhajó keleti és nyugati falát szintén rézsűsen kialakított, téglalap alakú ablakok tagolják. Érdekesnek tűnik az épületrész falainak kiképzése, amely eltérő falvastagságot mutat a templom többi falához képest – ez szélesebb. A mellékhajót a hajóhoz egy árkádív csatolja. Ezen áthaladva a *hajóba* jutunk – teremtemplom –, amelynek egyhajós hosszházát keleten (2. tábla, 6) egyenesen, míg nyugaton (3. tábla, 1) a nyolcszög három oldalával zárták le. A hossz tengely mindkét végében karzatot emeltek. A *keleti karzatot* négy erős, fejezetein élszedett kőpillér támasztja alá – ez az orgonának ad helyet. A karzat elejébe a mellvéd magasságában a déli és északi falon egymással szembe félköríves ablakokat helyeztek. A déli falban az ablak és a karzat között érckályha kürtjét (3. tábla, 2) vezették ki.

A *nyugati karzatot* is négy – de sokkal gyengébb anyagból, fából –, kopjához hasonló motívumokkal kifaragott és kézzel, feketével, pirossal festett gerenda vastagságú oszlop (3. tábla, 3) tartja. Feljáratát a délnyugati oldalhoz épített lépcső képezi, melyhez szintén másodlagos elhelyezésre utaló faanyagot (3. tábla, 4–5) használtak, akárcsak a toronyhoz, illetve az orgonakarzathoz vezető lépcsőfeljárónál. Az egyik deszkáján átfestett felirat látható: „ÚJÍTATOTT ANNO 1821-BEN”. Alatta egy korábbi festés időpontját megörökítő évszám sötétkékekkel festve „17(75?)”. Ezt a karzatot délről egy félköríves lezárású ablak világítja meg. A karzat elé helyezett másik, szintén félköríves lezárású ablak és vele szemben az északi oldalon a körablak a hajó megvilágítását szolgálják. Mindhárom karzat mellvédje fából készült, és színesre festett kazettákat hordoz, széles világoskék keretekbe foglalva. A kazetták – némelyek vázából kiinduló (3. tábla, 6) – virágmintás motívumokkal ékesítettek, és a 20. század végén készültek.

A déli oldalon a mellékhajótól nyugatra a befalazott kapu és a félköríves lezárású ablak után érckályha áll, melynek kürtje a falban egy szürkével, feketével és fehérrel festett virágmotívumot, valamint egy pirossal festett öt szirmos, tulipánhoz hasonló virágot tör át (4. tábla, 1). Fölötte a falban terrakotta *bordaindítás* (4. tábla, 2) részlete van kibontva. Ezzel

szemben, az északi oldalon, a fából készült padlótól kb. 60 cm-re egy nagyon megrongálódott, körzővel kiserkesztett, a fehér vakolatba bekarcolt, majd szürkével ráfestett, körben írt kereszt látható (4. tábla, 3), melynek pirosra festett szárai a körkerethez való csatlakozásnál kiszélesednek. A felfele mutató keresztzáron egy vízszintes bekarcolás, szövegrész áll, négy vagy öt elemből, ma olvashatatlan.

A templom fehérre meszelt, sík mennyezetét három, barnára festett stukkókeretből induló fémcillár tagolja. Egy hasonló stukkósáv végigfut a mennyezet alatti párkányon, és a mellékhajó karzatának hajó felé néző falán, mintegy keretezve a karzat árkádvét és a mellvéd alsó részét. A templom hajóját nem tagolja diadalív.

A berendezés tárgyai

A berendezés tárgyaihoz tartoznak a fából készült padok, az úrasztala, a szószék és koronája, az orgona és a már említett érckályha mellett a klenódiumok és azok ládája, valamint egyéb olyan porlepte töredékek, amelyek ma már használhatatlanná váltak, de a templom története szempontjából mellőzhetetlenek.

A *szószék* (4. tábla, 4) kőből épült, és kelyhet formál. A templom északi falánál, a befalazott ajtókerettől keletre helyezkedik el, lépcsőfeljáróját keletről indították. Az említett befalazás ez esetben nem hagyja szabadon az ajtókeretet, mint ahogy azt a kinti oldalon láthattuk, de a fal mégis követi vonalát, így a rézsű vonalából és a homlokív hajlatából megközelítőleg következtethetünk méreteire. A kehelyszerűen kialakított szószék posztamense szürkére és fehérre festett; alapja enyhén téglalapba írható. A profilozott talpzat 165 cm-es és három befele húzódó lemezét (talp) egy nagy, élszedett horony – sarokprizmás lemez – (szár) kapcsolja a középrész alkotá lemezhez (nodusz), amelyet egy ugyanolyan méretű élszedett horony (szár) fűz a most már kifele, lépcsősen elhelyezett három lemezhez; ezzel a 86 cm-es sima felületű szószékkosárhoz (kuppa) csatlakozik, melynek párkánya 13 cm-es lemezből áll, s az északi falhoz épített, keletről induló lépcsőn közelíthető meg.

A *szószékkorona* (4. tábla, 5) nyolcszögű, faragott díszítésű, kifestésére fehérre, aranyat, zöldet és pirosat használtak. A felület dinamikáját szolgálja a gazdagon golyvázott koronázópárkány, amelyet két piros sáv között fehérre festettek, és a szögek csúcsába aranyozott négyszirmú virágot helyeztek. Koronáját stilizált levelek és kígyózó vonalak alakítják. A hangvetőn (4. tábla, 6) a piros és az arany mellett megjelenik a fekete és a kobaltkék szín is. Ez utóbbi szint az alapjára használják. A nyolcszögű hangvetőt pirosra festett, néhol aranyozott, nyalábszerű hullá-

mos vonalak osztják egyenlő részekre, melyekbe a renoválási időpontokat megörökítő felirat és évszámok kerültek. A legkorábbi javítás időpontját – „1779” – feketével festették, akárcsak az „1821”-es évszámot, valamint a „RENOV” feliratot, azaz a renoválás idejét. Az „1892”-es évszám aranyozott, míg pirossal az „1977–1978”-as évszámot festették. A faragott részek plasztikus díszítésének cizelláltsága a faragó mesteri tudását dicséri, kilétére nem derült fény.

Az *úrasztala* (5. tábla, 1) esetében már a mester nevééről (5. tábla, 2) és a megrendelőjéről is tudunk. Az asztal lapját és talpaztatát 12 szögűre alakították. A magas, profizott talpazatra növényi motívumokkal díszített 10 darab faragott láb került, amelyre az asztal koronáját helyezték. Az asztallap alatt a lábakat egy szintén 12 szögűre alakított öv fogja össze. Az övpántra feliratot festettek, kék alapon fehérrel: „EZT AZ URVATSORÁJA AZTALÓT ISTEN DITSÉSÉGERE KÉSZITETTE DALNOKI MIKLOS PETER ANNO DOMIN(i) 1765.” A feliraton keverednek a nyomtatott nagy-, az írott nagy- és kisbetűk. Az „Anno Domin(i)” folyamatosan nagy írott betűkkel készült.

Az úrasztalát még két felirat ékesíti: az asztallap felső (5. tábla, 3), illetve annak alsó részén. Az asztallap alján a felirat a két hevederrel megerősített rész közé került, és csak akkor látható, ha eltávolítjuk a lábazatáról. Ez a belső rész mellőzi a festést, megmutatva a fa anyagát (fenyő) és készítőjének precíz munkáját, amint körzővel, vonalzóval és ceruzával kiserkeszti a 12 szögű asztalt és két körívvel keretet alakít feliratának, amelyet a nyers fára fekete festékekkel cifrázza ír 5 sorban: „MENSAM HANC / FECIT / GEORGIUS ROSLER / BODENDORFINI / 1765.”

Az asztallap felső peremén márványt utánozó festés látható a kék és szürke árnyalataival. Készítője a felső részét is kiserkeszthette a festés előtt: öt 12 szögű gyűrűt alakítva ki rajta a feliratoknak és az ornamentikának. A felirat – az asztal peremétől annak közepe felé haladva – a második (itt két sorban íródott a szöveg) és a negyedik (egysoros) 12 szögű szalagba került, latin nyelven íródott minuszkulákkal. A perem márványutánzatának festésekor az egysorosra is ráfestettek egy három virágszálból álló, szalaggal összekötött csokrot a kék különböző árnyalataival, így a felirat olvashatatlan marad.

A kétsoros felirat is nehezen betűzhető, mert úgy tűnik, hogy valamikor a teljes asztalt átfestették egy egyszínű szürkés-kék árnyalattal, eltüntetve az eredeti, zölddel, pirossal, sárgával és okkerrel kialakított virágos ornamentikát. A felirata a következő a felső sorban: „PROBA HOMOTE IPSUM ET SIC EX PANE ILLO EDITO & EX POCULO

BIBITO, QUI (ENIM) C[O!]M EDIT ET BIBIT IN(DIG)NE JUDICIUM SIBI IPSI EMEDIT(?)”. Az alsó sor szövege pedig a következő: „ET BIB(IT), QUOD NON DISCERNIT CORPUS DOMINI. I CORINTH. XI. V. XXVIII. XXIX.”

Méreteit tekintve az asztal magassága 89 cm, ebből a fordított S alakúra faragott lábak 48 cm-esek, míg a talpazata 22 cm. Így az asztal koronája az asztallappal együtt 19 cm magas. Az asztallap átmérője 1 m, míg a talpazaté 90 cm. A talpazat közepén egy profizott csúcsdísz áll, ami a korlátbábok formáját idézi. Egy kobaltkék színű réteg takarja el az asztallábak eredeti festését. Az itt nyitott kutatóablakban az eredeti színek élénksége tárult elénk: sötétbarna alapon sárga levél és indadíszek piros körvonala látható. Az erősen profizott talpazat tagolása lemezekből, hornyolt félpálcákból áll (lemez, lemez, horony, félpálcát, egy nagylemez, lemez, félpálcá, lemez, lemez, horony, lemez).

Az asztallap első gyűrűjén a tulipánt és levélmotívumot összekapcsoló dísz zöld alapon piros, sárga színekkel festették. Ezt a kétsoros feliratos szalag követi, majd a harmadik gyűrű zöldes csíkozású része (sugarasan kifele haladva sötétebb és világosabb zöld ecsetvonások váltják egymást) választja el az egysoros részt magába foglaló negyedik gyűrűtől. Az ötödik részt – az asztal közepét – teljesen uralja a fent már említett kékes virágcsokor a virágok fejével, melyek szára átnyúlik a 4., 3., és 2. gyűrűre is.

A templomban háromféle *ülőberendezést* találunk: egyszerű, hátlap nélküli deszkapadokat az orgonakarzatban, ebből van a legkevesebb; a hátlappal és festett mellvéddel ellátottakból 8 darabot a déli és északi befalazott kapuktól keletre, a fal mellé sorakoztatták fel. A templom többi részére a puritán hagyományra jellemző, szürkére festett hátlapos padok kerültek. A mellékhajóban két sorban, a nyugati fal mellett 8, keleten 7 padosor, míg ennek karzatára 5, ill. 4 padosort helyeztek. A hajóban, a mellékhajójtól és a szószéktől keletre a hossz tengely közepébe 8 padból álló, az orgonakarzat alá is befutó padosort helyeztek. Ezzel szemben a két befalazott kaputól nyugatra három sorba elhelyezett ülésort találunk: az északi fal mellett 15 padosort, a déli fal mellett 12-t és középen 10 darabból állót. A nyugati karzatban is kétsoros elhelyezést találunk, ez 5, ill. 3 padból van kialakítva. A padok mellvédje jól harmonizál a három karzatmellvéddel, ugyanis egyforma virágmotívumokat használ a kifestett kazettarészekben. A szószékhez közel, a 3 táblából álló mellvédes papszék festése alatt sűrűfényben korábbi festés látható, és osztólécének profizozása megegyezik az úrasztala lapjának márványozott peremével.

A nyolcregiszteres *orgona* (5. tábla, 4) a brassói születésű Nagy József (1849–1920) munkája.³ Az orgonán látható feliratból kiderül, hogy az „orgonaeépítő művész” 1892-ben készítette el a művet, melyért „Arany jutalék díszokmány és érem” járt.⁴

A templomban előkerültek olyan fából készült és festett töredékek, amelyek az egykori berendezési tárgyak tartozékai lehettek. A beépítettekről már szövegünk, de a szabadon hagyottakról még nem. Ezeket az orgonakarzat alatti padon tárolták. Előkerült egy ajtónál nagyobb méretű, külső oldalán vörös alapú, kézzel, fehérrel és sárgával virág- és indadísz festésű, áttört díszű, téglalap alakú fa töredék (5. tábla, 5), amelyet később egy szürke réteggel teljesen átfestettek, és az áttört részek körvonalait egy sötétebb szürkével hangsúlyozták ki. Ezt a szürke réteget egy nem szakszerű beavatkozással⁵ távolították el, nem kis sérülést okozva a tárgynak. A tárgy szerencsésjét szolgálta, hogy a beavatkozó lelkesedése hamar elapadt, mert a szürke réteget nagyon vékonyan vitték fel az eredeti festésre, ezért nehézkes volt a fizikai úton való eltávolítása, s így csak egynegyedéről távolította el helyenként ezt a réteget.

A karzat alatt még találtam két kisebb fadarabot (5. tábla, 6) mindkettőt csak az egyik oldalon festették. Ezúttal az egyik alapja kék (5. tábla, 7) a másik alapja vörös és a motívumok rajta vöröset, fehérét és sárgát, illetve kéket, fehérét és sárgát mutatnak. Mindhárom ugyanazon egység részeként értelmezhető, és feltehetőleg a korábbi orgona szekrényének darabjairól van szó.

A padláson (5. tábla, 8) előkerült, bádogból készült régi tetőgomb (6. tábla, 1) mellett megtaláljuk a terrakotta boltozat néhány elemét (6. tábla, 2) is. A bordatöredékek között akadnak kétszer hornyoltak, faragott végűek, valamint olyanok is, amelyek kobaltkék és okker festésnyomokat (6. tábla, 3) hordoznak.

A parókián őrzött kegytárgyakat egy fából készült, sarkain vasalt, esztergált lábakra helyezett, oldalán két zárhellyel ellátott, barnára pácolt ládában (6. tábla, 4) tárolják. Összesen 10 darab textíliát és 13 darab edényt (6. tábla, 5) találunk a ládában.

A *textíliák* között a legrégebbi egy zöld selyem, melyre ezüstszinórral a következő feliratot rögzítették: „LÁZÁR MÁRIA AN(n)O 1775” (6. tábla, 6). Állapota rossz, rozsdafoltos, töredezett. Eredeti méretét nem tudhatjuk ugyan, de elképzelhető, hogy háromnegyede hiányzik. Mai mérete 132 x 136 cm.

A három szószeptakaró közül a legrégebbit fekete filcre keresztszemes hímzéssel, színes pamuttal hí-

mezték. A színes rózsákból és bimbókból (7. tábla, 1) kialakított füzért az anyag alsó részére széles sávban, szegélyként varrták. A füzér fölé fehérrel hímzett „T B” monogram, alája „1876”-os évszám került. Állapota jó. A második (7. tábla, 2), vörös bársonyból készült szószeptakaróról másolták a ma használatosat. Feliratát sárga színnel hímezték: „VIGYÁZZATOK, A HITBEN ÁLLJATOK MEG.” A felirat fölé megszelt kenyeret, kelyhet, lakattal és kulcsával ellátott bibliát, valamint 3–3 szál búzát hímezték. Az anyag aljára hullámos vonalat és a hullámok gödrébe egy-egy szegfűt és kaporhoz hasonló zöld ágat rendeztek. A harmadik (7. tábla, 3) szószepterítőt a felirat szerint „ÖZV. GAAL ZSIGMONDNÉ / FORRÓ BERTA / 1910”-ben adományozta az egyháznak. A sávozott szürkés-kék bársony megfakult, aljáról a bojtok nagyrészt leszakadtak.

Az úrasztali terítők között is találunk olyant, amelyet a régi mintájára készítettek. A korábbi (7. tábla, 4) 134 x 136 cm. A kék selyemből készült anyagra sárga selyemfonallal egy csokorra kötött szalagból induló, búzakalászból, szőlőből és leveléből készült koszorú közepébe kelyhet hímezték. Körirata a következő: „AKI HISZEN ÉS MEGKERESZTELKEDIK IDVEZÜL. KÖLTŐ ISTVÁN ÉS NEJE. DÁLNOK. 1939.” Ennek mintájára készült fehér selyemből sárga és hamis arany (7. tábla, 5) cérnával a következő feliratos terítő: „AKI HISZEN ÉS MEGKERESZTELKEDIK, IDVEZÜL. MÁRTON LÁSZLÓ ÉS NEJE. DÁLNOK. 2003.”

A pap székére kék bársonyból készült terítő (7. tábla, 6) ezüst rojtokkal ékesített, és felirata ezüstszinórral van kivarrva. A felirat – „DANCS D. / ÉS NEJE / MIHÁLCSA T. / 1892” – elárulja a donátorok nevét és az adományozás időpontját is.

Az úrasztalát ékesíthette valamikor a fekete gyapjúszövetből készült, 183,5 x 191 cm-es, „G G” monogramos és „1882”-es évszámmal ellátott, hímzett terítő (8. tábla, 1). A hímzés-motívumok plaszticitásához sárga, barna, okker, rozsdá, piros, fehér és rózsaszínű pamutfonalat használtak. A színén egy kicsit megkoptak, kifakultak a színek, de hátán a szál eldolgozásánál még pompásan élénkek maradtak. A terítő szélétől 8 cm-re került a griffekből, szárnyas maszkokból, burjánzó indákból, kosarakból, gyöngysordíszből és virágmotívumokból összekomponált keresztszemes keret.

Egy kisebb (70 x 66 cm), pamutból szőtt, hosszú fehér rojtokkal szegélyezett, kézzel és sötétszürkével hímzett virágos keretes terítőcske a kenyérszótó tányér tartozéka lehetett (8. tábla, 2). Közepébe „G M”

³ DÁVID István 1996, 68. Ezt az orgonát 1974-ben Mesnyi János a hiányzó homlokzatsíppal pótolta.

⁴ Nagy József művei fellelhetők egész Háromszéken – Esztelnek,

Lécfalva, Illyefalva, Gidófalva, Egerpatak, Szentkatolna, Sepsiszentkirály falvakban, valamint Brassó és Udvarhely környékén is.

⁵ Talán egy kerekített hegyű késsel.

monogramot hímeztek keresztzemes varrással úgy, hogy a G betűt szürkével, az M betűt pedig fehérrel mintázták. Egy másik, fehér lenvászon, renehímzéses terítőcske csipkeszegéllyel keretezett (8. tábla, 3). Közepében fehér pamuttal monogramot és évszámot hímeztek: „B M 1911”.

A ládában talált 13 edény közül kiemelkednek az (8. tábla, 4) ónművek és az ezüsből készült fedeles pohár (8. tábla, 5). A 48. képen látható öt darab már publikált⁶ ónkészlet hatodik darabja egy öntött *ónkupa* (8. tábla, 6), amely 14,5 cm magas, gömbölyded kuppakosara 7,9 cm, míg talpátmérője 8,5 cm. Az egyháznak Kicsi Sándor adományozta.⁷ Talpának alsó részére kerültek a bélyegek (8. tábla, 7), melyekből kiderül, hogy a 20. század folyamán készült, és nem erdélyi, hanem német területről származik. Kuppája virágszirmokból indul és három szőlőfürt által tagolt három jelenetet ábrázol. Az egyik egy mulatozó párt láthatunk öntéssel, domborított technikával kialakítva. A férfi az ölében ülő nőt baljával átkarolja, miközben jobbában lévő poharát a magasba emeli (9. tábla, 1). A második jelenet egy szobabelsőben zajlik. A háttérben egy falba épített, félköríves lezárású polcon korsó látható. Előtérben egy asztal mögött férfi ül, jobbában pipával, baljával egy álló nő derekát öleli át, akinek jobbában egy fedeles ónkanna van. Az asztalon a férfi előtt egy füles, henger alakú kupa és egy tányér látható. A harmadik jelenet talán egy pincebelső ábrázol, mert a háttérben a falon egy kétágú gyertyatartót találunk égő gyertyákkal, valamint az előtérben egy pipájára gyújtó férfit, aki egy söröskorsóval az asztal előtt ül. Az asztal mögött egy másik férfi látható, jobbában boroskannát tart, balját övébe akasztva (9. tábla, 2). A talpára ugyanaz a jelenet került fel háromszor. A hordóra lépő, egymással szembe forduló két angyal szőlőfürtöt tart a hordó fölött (9. tábla, 3).

Az ezüst, fedeles pohár kuppája belül és peremén aranyozott. A kuppára felirat került: „LASAR CRISTIAN 1840”. Talpán (9. tábla, 4) és fedelén (9. tábla, 5) két-két bélyeg látható. Az erdélyi munka 1839-ben készült. Magassága fedelével 22 cm, kuppátmérő 9,8 cm, talpátmérő 11,1 cm és fedéltmérő 10,3 cm.

A másik kehely (9. tábla, 6) is aranyozás nyomait mutatja. Felirata két helyre került: talpára „A REF.(ormátus) NŐSZÖVETSÉG ADOMÁNYA / DÁLNOK 1931”, és kuppájára „E POHÁR AMAZ ÚJTESTAMENTUM AZ ÉN VÉREM ÁLTAL.” Talpára kerültek a bélyegek, és a felirattal szembe keresztet véstek (9. tábla, 7). Kuppakosarát, noduszát és talpát szőlőleveles indával díszítették.

Az ezüst patenája (10. tábla, 1) felül aranyozást kapott és aljába „1918”-as évszámot karcoltak.

⁶ BARABÁS Hajnalka 2006, 237–278.

⁷ Az adományozó nevét a lelkesztől, Marosi Károlytól tudjuk,

Átmérője 19,3 cm, peremszélessége pedig 1,4 cm. Peremén két repedés is észlelhető.

A virágszirom peremmel kialakított ezüst, felül aranyozott tányérka (10. tábla, 2) fenekének közepébe alul két bélyeget ütöttek, míg a peremének alsó részébe egy évszámot karcoltak („1780”), valamint ezzel szemben bevették az adományozó Dálnoki Miklós Péter monogramját („D. M. P.”) és az adományozás idejét „1780”. A perem szélessége 2,5, illetve 3 cm, a tányér átmérője 17,9, illetve 19,3 cm.

Az ovális, réz kenyérszító tál ezüstözött (10. tábla, 3). Virágsziromszerűre alakított pereme erőteljes mélyülést mutat, és öblébe felirat került: „IFJ. SÉRA JÓZSEF DALNAK / 1935. V. 30”. Az edény magassága 3,5 cm, átmérője 19, illetve 30 cm.

Feliratok a templomban

A templomban több *felirat* látható, ezek közül sok a megrongált, nehezen olvasható. Egyesek között jól megfigyelhető összefüggéseket láthatunk. A összefüggést mutató feliratos mezők közül az első a sokszögzáródású nyugati hajószakasz délnyugati falán egy csak félig kibontott szirmokból álló dísz alatt, két soros *rovásírás* (10. tábla, 4), melyet a nyugati (10. tábla, 5) és északnyugati (10. tábla, 6) hajófalán gótbetűs minuszkulás feliratok követnek. Ez utóbbiak alján feketével, egy más kéz nyomát mutató, kisebb méretű felirat látható. Az északi falon négy, szintén gótikus minuszkulás felirat zárja le a sort. A rovásírásos felirat után következő gótikus, színükben (okker és barnásvörös keveréke) is összefüggést mutató feliratok olvasata a következő: a nyugati falmezőn „AN(n)O DO(min)I MILL(e)SI(m)O”; az északnyugati falmezőn „QUI(n)GENTESSIMO”; az északi falon az első, félig kibontott palmettával a felső részen (10. tábla, 7) „VIGESSIMO SEXTO”; az északi fal második felirata (10. tábla, 8) „TECTURA ET TESTUDO AU/LE DIUE CHATE/RINE”; az északi falon a harmadik felirat (11. tábla, 1) „INCEPTA EDI(FICA?)TA ET FI(ni)TA/PER MAGISTRU(m)”; az északi fal negyedik és egyben az utolsó felirata (11. tábla, 2) „...OMELHUM LAPICIDAM/...8 KALE(n)DYS(?) OCTO(bris)...” A szövegeket, ahol több sorban íródtak, a megszokottól eltérő módon lenről felfele, azaz az alsó sortól a felső sorig kellett olvasni, hogy összefüggő szöveget kapjunk.

Az északi befalazott kapu szegmentíves záródású mélyedése felett 8–6 cm-es, feketével festett betűkkel a következő felirat (11. tábla, 3a, b) olvasható 253 cm hosszúságban: „PRED: V: I. ÖRIZD MEG MIND KÉT LÁBAIDAT MIKOR AZ ISTENNEK aki arról is tájékoztatott, hogy „eredetileg a cigány lakosság ebből kapott bort úrvacsoraosztáskor”.

HÁZÁHOZ MEGY, HOGY HAJLANDÓ LEGY AZ (hallgatásra).” Felette, illetve alatta egy egészében olvashatatlan, a még nedves vakolatba belekarcolt felirat maradványa: „...STEPHAN(US?) PE(TE?)R DA(l)NOCINUS AN(n)O DO(mi)NI 1630”.

Ezzel pontosan szemben, a déli falon a befa-lazott keret fölött, szintén egy szegmentívként ala-kított szalagban minuszkulás, feketével festett, magyar nyelvű felirat olvasható (11. tábla, 4): „ALKODGYÁL AZ TE SZÁDDAL ÉS NE SIESSEN A TE ELMÉD VALAMIT SZÓLLNI ISTENNEK ELŐTTE.” Felette a mennyezethez közel egy latin szöveg látható (11. tábla, 5): „NON OMNIS QVI DICIT DOMI(n)E D(omi)NE INTRABIT IN REGNV(m) COELORV(m) FRANCISCVS BARTHOLOM(eus/eo?) DALNIKE A(n)NO D(omini) 1637”.

A nyugati oldalon, középen a már leírt latin szöveg alatt ez áll: „I. JOH. EZT IROM NÉKTEK IFFJAK: NE VÉTKEZZETEK.” Az északnyugati falon: „BEAT(us) HOMO QUI AUSCULTAT MIHI”; alatta két név évszámmal: „STEPHAN MIKLOS, BASILEUS LAZAR ANNO 1607”.

A szószéktől keletre babérkoszorúba foglalt márvány felirat áll, melynek magyar és latin szövege: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE MEGÚJÍTOTTUK AZ 1977 MÁRCIUS 4-IKEI FÖLDRENGÉS UTÁN: D. NAGY GYULA PÜSPÖK, SZÁSZ TIBOR ESPERES, MIKE BÁLINT LELKIPÁSZTOR, BAKCSI GYULA SZ.GONDNOK SZOLGÁLATA IDEJÉN. SOLI DEO GLORIA”. Az emléktábla felett: „A MINDENNAPI KENYERÜNKET ADD MEG MT. 6. 11.” felirat áll.

Az északi bejárat szegmentíves belső záródása és az északi fal harmadik gótikus felirata közé egy olasz koszorúba – melyet piros tulipánfejek szegélyeznek – magyar nyelvű feliratot festettek feketével, de ez a szöveg is olvashatatlan; negyed körszeletét durva vakolatréteg borítja. A gótikus szöveghez közel eső részen észlelhető még okker színű festék és elképzelhető, hogy a kibontatlan gótikus felirat részeként értelmezhető.

2. A település és a templom kutatástörténete

A dálnoki református templom az 1977. március 4-i földrengés után került a figyelem központjába.

⁸ A templom belsejében a padló gombásodása miatt a földet is kicserélték.

⁹ KÓNYA Ádám 1978.

¹⁰ „A registrum 645. lapján az 1332. évi rovatban ezt találjuk: Dyco Sacerdos de Dabunk solvit pro se et sociis 40 banales antiquos. És ismét a 730. lapon, az 1334. évi rovatában: „Dyco Sacerdos de Dalank solv. 6 grossos.” Vö. ORBÁN Balázs 1868, III, 184.

¹¹ Vö. CSERÉY Zoltán – BINDER Pál, dr., 1993.

¹² „Notandum, quod archidiaconus de Kyzdi, Dico sacerdos

Ezt megelőzően mindenki a reformáció után épült, fehérre meszelt, puritán berendezéssel ellátott templomot ismerte benne. A földrengés következtében a falak megrongálódtak, felfedve a mind építészeti, mind pedig művészettörténeti és nyelvészeti szempontból fontos, patinás értékeket, melyek rendhagyónak bizonyulnak Székelyföldön.

A falak meglazult vakolatának leverését, valamint a templom belsejében⁸ és közvetlen közelében a földmunkával is járó javítást sajnos nem rendszeresen követhette szakember. A fal kibontását az akkori lelkész, Mike Bálint és fia, Mike József kezdte meg, majd később Kónya Ádám is bekapcsolódott a munkálatokba,⁹ a javítás egyes mozzanatait rajzaival és fényképeivel dokumentálva próbálva menteni a menthető. A megcsúszott munkálatok sietsége folytán az épület kulcsfontosságú részleteiről (falelválások, boltindítások, alapozás stb.), a napfényre jutott alapfalakról és sírokról azonban nem készülhetett értékelhető tudományos dokumentáció, amely hozzájárulhatna a templom építéstörténetének tisztázásához.

A templom bemutatását mégis felettebb fontosnak és indokoltnak tartom, mert az a megmaradt emlékeivel együtt mind a művészettörténet, mind pedig a gyakorlati műemlékvédelem számára sok tanulsággal szolgál.

A települést és a dálnoki templom papját a pápai tizedjegyzékben (1281–1575) már a 14. század első felében kétszer említik.¹⁰ A pápai dézsmaszedők adataira elsőként Orbán Balázs hivatkozik, majd tőle többen is átveszik ugyanazt az olvasatot,¹¹ mások hasonlóan idézik.¹² Vannak olyanok is, akik ettől eltérően.¹³

A fizetett összeg nagyságából ítélve Dálnok akkor már esperesi székhely volt. Az 1332. évi szövegből mindenképp arra következtethetünk, hogy már akkor állott itt egy templom,¹⁴ de az nem a ma látható templom lehetett, hiszen a jelenlegi épület megfigyelhető stílusjegyei között ilyen korai stíluselemeket nem találunk: a templom valamennyi látható középkori műrészlete a késő gótika korából való.¹⁵

Feltűnő viszont, hogy Orbán Balázs nem említi a templomot és a körülötte lévő várat. Ez annál is inkább furcsa, mert Dálnokról írva részletesen méltatja a fél évszázadon át ott papszkodó Ferentzi János

de Dabunk, pro se et pro sociis suis pro prima et secunda solutione in festo assumptionis Beate Virginis solvit XL. banales antiquos.” „Dyco sacerdos de Dabunk solvit VI. grossos.” Vö. BENKŐ Elek 1981, 144.

¹³ Vö. JÁNÓ Mihály 1997, 191. Jánó az első említés olvasatában a „Dyco” helyett „tico”-t ír.

¹⁴ „1332-ben plébániatemploma van, papja Diko, kézdi esperes...” Vö. LÉSTYÁN Ferenc 2000, 64.

¹⁵ BENKŐ Elek 1981, 138.

– esperes, irodalmár, történelemtudós – munkásságát, akinek megköszöni a tőle kapott, Háromszékre vonatkozó értékes jegyzeteket.¹⁶ Ferentzi egyébként már negyed évszázaddal Orbán Balázs ottjárta előtt terjedelmes cikkben ismertette, elsőként, a faluhoz közel eső Ika-várát.¹⁷ Érdekeltek a múltunkra vonatkozó történelmi emlékek, ezért is nehezen hihető, hogy Ferentzi éppen a templom körül emelkedő erősségre ne hívta volna fel vendége figyelmét. Ez azért is különös, mert a parókia most is és akkor is az eredeti helyén, közvetlenül a templom mellett állott,¹⁸ és várfala mindenképp feltűnhetett azoknak – így Orbán Balásznak is minden bizonnyal –, akik csak a papilakra látogattak. Mivel Orbán Balázs – nem tudni, mi okból – ennyire mellőzte az értékes középkori templom és vár ismertetését, a későbbi szakirodalom sem foglalkozik mélyrehatóbban a faluval, illetve a templommal. Entz Géza csupán említi a dálnoki „templomkastélyt”, és egy 1675-ben történt leírásra utal.¹⁹

A falu nevét még megtaláljuk pápai tizedjegyzékben 1496-ban („Dalnic”) és 1587-ben is (ekkor „Dálnokfalva” formában jegyezték).²⁰

Népességét tekintve, az 1567. évi regesztrum alapján 42 portájával Dálnok Háromszék közepes településeinek egyike.²¹ 1602-ben, a Básta-féle összeírásban a porták száma 98-ra szaporodott.²² Közülük 5 nemes, 72 lófő, 5 darabont, 16 szabados és 1 jobbágy családfő volt. Társadalmi tagolódás szempontjából a középkori összeírások alapján a szabadrendi lakosság lényeges többséget mutat a jobbágyokkal szemben.

A faluban lakó családok közül a fontosabb családnevek a következők voltak: *nemesek* – Hadnagy, Vaska, Somodi; *lófők* – Gál, Györke, Benkő, Dezső, Bene, Szabó, Györgypál, Veres, András, Kovács, Márton, László, Bakó, Varga, Demjén, Ferenczi, Farkas, Mihály, Medve, Kanta, Teleki és Péter; *szabadosok* – Szentés, Vardó, Péter, Fábrián, Fogas.²³ A 17. század folyamán a falu lakossága, összehasonlítva a környék többi településeivel, lényegesen megnövekedett, és az 1614. évi Bethlen Gábor-féle lustrában már 156 családfő nevét jegyezték be.²⁴ A lakosság társadalmi összetétele ekkor aránylag egységes, job-

bára szabad székelyekből (73%) állott, míg a jobbágyok és zsellérek rétege alig haladta meg a 10%-t. A falu nemességét, ahová az összlakosság 5,1%-a tartozott, a Hadnagy, Bakó, Mihacz, Székely, Máté és a Somodi családok képviselték.²⁵

Értekes információkat nyújt még a 18–19. századi településről és a templomról egyaránt a Magyar Hadtörténelmi Múzeum Térképtárában található három *katonai felmérés* anyaga.

Az első (12. tábla, 1) az 1766–1780 között készült színes térkép. Ezen jól látható a település V-alakú elrendeződése, egy vízimalom a Dálnok-patakán és az erődített, több bástyával övezett tornyos templom is. Mátisfalvával ellentétben, ahol ötszögű erődítés figyelhető meg a templom körül, a dálnoki templom várfala hasonlatos az *albisi*, *szörcei* és *maksai* templomerődök alapjaival: mindegyikben az a közös, hogy kör alaprajzot mutatnak. A dálnoki várfalon öt épületrész – bástya (?) és/vagy támpillér (?) – figyelhető meg, s ezek közül a déli a leghangsúlyosabb. A térképet magyarul nem vagy kevésbé tudó német anyanyelvűek készíthették, akik feltüntetik a környék helyneveit is: Maksát Maxa-nak írták, Dálnok-patakát Dalnok potok-nak, Kenderes-tetejét Genderes Teteje-nek és a Nádas-patakát is németesen Nadasch Potok-nak. A falutól délre megjelenik egy magaslati név, Draschon Feje. A továbbiakban ez utóbbi névről nem találtam írásos említést.

A második (12. tábla, 2) katonai felmérés 1830–1850 között készült, fehér-fekete térképén a templom hosszháza felénél, a déli oldalon látható egy épületszárny. Ez arra enged következtetni, hogy ekkor már létezett a ma is látható kereszthajó. Az északi oldalon, a déli épületrésznek megfelelően egy kisebb építmény csatlakozik a hajó külső falához. Ez viszont a katolikus időkben még fennálló sekrestye lehetett s ennek a maradványait láthattuk az északi homlokzat fényképfelvételén, amint két támpillért egy vízszintes cserépsor összeköt a fal közepe táján. A térképen az is látható, hogy a keleti oldal már akkor egyenes lezárású, míg a nyugati oldalon a változatlan sokszögzáródás jelenik meg. A templomot kör alaprajzú erődítmény védi, bástyákkal (?) vagy támpillérekkel

¹⁶ ORBÁN Balázs 1868, 184.

¹⁷ Vö. FERENTZI János: Ika vagy Csonka vár, *Mulattató*, Brassó, 1838. június (2 számban); KÖNYA Ádám 1973.

¹⁸ Dálnoki egyház levéltára. *Urbarium Ecclesiae Dálnokiensis*. 1723. 5. „A várkapu előtt, a vár gödre külső partján vagyon a Praedicator lakóhelye...”

¹⁹ ENTZ Géza 1944a, 121, 126.

²⁰ 1614-ben 8 nemes, 114 szabad, azaz 87 lófő, 14 gyalogos, 13 szabados, majd 17 jobbágy és 17 zsellér alkotja a faluközösséget. 1703-ban 167 családot számláltak. Ebből 62 nemes, 58 lófő és gyalogos, 36 jobbágy; a bíró Abod László volt. 1786-ban a falu 119 házában 559-en laktak. 1802-ben a 69 katona- és 129 civil

részen élő családot vettek nyilvántartásba. 1850-ben lakossága 1555 fő (ekkor 366 háza volt), 1869-ben 1866 fő (ebből református 1747 fő, római katolikus 63 fő volt), 1880-ban 1487, 1910-ben 1367, 1920-ban, 1288, 1930-ban 1230, 1965-ban 1363, 1966-ban 1374 fő (vö. CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993, és VOFKORI László 1998, II, 356.).

²¹ *Székely Oklevéltár*, II, 221.

²² CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993.

²³ *Urbarium Ecclesiae Dálnokiensis* 1723. (függelék); CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993, VOFKORI László 1998.

²⁴ TÜDŐS S. Kinga 1995, 92.

²⁵ Uo.

(?) erősítve. Az előbbi térképhez képest itt hat épületrészt számoltam össze: nyugaton, északnyugaton, északon, északkeleten, délen és délnyugaton. A legfontosabbnak a délnyugati elem tűnik, elképzelhető, hogy ez valóban bástya és nem támpillér. A többi épületrész esetében inkább támpillérekről beszélhetünk. A térképről jól leolvashatjuk a falut övező domborzati formák elnevezéseit; a nyugati oldalon északról dél fele haladva ezek a következő nevek: Csihányos-tető (799 m), Nézehely (815 m), Nádas-patak, Kárhágó (655 m), Csobot-patak, Csobot-tető (741 m) és Maksai-patak. A falut kelet felől a Csorbakút nevű domb választja el Albistól. Dél fele haladva a „Kereknyirnyepe” és a Széphegy (609 m) látható.

Az 1860–1880 között készült harmadik katonai felmérés térképén (13. tábla, 1) Dálnok 589 m magasan fekszik. Látható rajta két temető, egyik a templomtól keletre, ez a nagyobb (feltehetően ez a régebbi, katolikus, később református temető), a másik a főútról megközelítve a falu lelelején, az út jobb oldalán található (ez a kisebb, új temető).²⁶ A malom ezen a térképen is fel van tüntetve. Dálnok határában a következő nevekkel találkozunk a falu nyugati oldalán északról dél fele haladva: Rigó, Büdöskút-patak, Ibretető (895 m), Csihányos-tető, Horokai puszta, Nézőhely, Nádashely-puszta, Nádas-patak, Karhágó, Csobot-patak, Csobot-tető, Maksai-patak, míg keleten Csere-tető, Szénakert, Kereknyirgyepe (699 m) és a Széphegy (606 m) nyújt természetes védelmet.

A vár és a tornyok

Háromszéken a természetes védelem nem nyújtott megfelelő biztonságot a középkor folyamán az ellenséges betörésekkel szemben. A 15. századtól Háromszék csaknem minden településének templomát vár övezte. Ezeket az építményeket illetve Tüdős S. Kinga a „templomvár”²⁷ fogalmával.

Háromszék Erdély egyik kulcsfontosságú határszélének számított, ahol a székely székeknek önerőből kellett építkezniük, védekezniük. Az építkezéseket a legtöbb esetben a templomot körülvevő várfalak jelentették, s ez alól Dálnok temploma sem kivétel. A forró mészhabarccsal felrakott termésköböl készült várat a település lakossága hozta létre, és tükre volt a falu anyagi és gazdasági helyzetének. Itt is, mint Háromszék esetében általában, a templomokat csak „egyszerű, aránylag alacsony kő- vagy téglából felrakott, védőnyílások nélküli kerítéssel övezték, ame-

lyek kisebb számú, portyázó csapatok ellen védelmet nyújthattak.”²⁸

Tüdős S. Kinga olyan településként említi Dálnokot, amelynek templomát a 15. században már vár övezte. Adatát Kónya Ádám²⁹ vehette át, aki alapos magyarázattal is szolgál a várépítés időpontját illetően. Kónya Ádám a csernátóni születésű Gere István által készített fotó nyújtotta adatokból indul ki, és az azon látott csúcsíves kapura hivatkozva datálja a dálnoki templom várát „nagyjából a 15. századra”.³⁰ A Gere-fotót a Székely Nemzeti Múzeum fényképtárában őrzik, és értékét növeli az, hogy tudomásunk szerint az utolsó fényképes dokumentum a dálnoki várról.

Gere István a fényképet (13. tábla, 2) 1913-ban készítette, látható rajta a templom és az azt körülvevő vár, a déli oldalról fotózva. A falkorona romos volta nem engedi meg messzemenő következtetések levonását a lőrészekkel, illetve a gyilokjáróval kapcsolatosan. A felvételen viszont jól kivehető az ovális alaprajzú vár, egy kiugró bástya két nyílással a várfal délkeleti oldalán, valamint a déli oldalon egy falépcsővel megközelített kapu, amit akár utólag is vághattak a templomba járók bejutásának megkönnyítésére. Kónya a kőbástya alsó nyílását írja le csúcsívesnek. Mindenképp határozottan látható, hogy nagy kváderkövek alakítják enyhe csúcsívét (akár Feltorján, ahol szintén csúcsíves volt a várkapu), míg a felette levő nyílás egy ajtóé lehetett, ami viszont határozottan félkörívesen záródik. Ha a képen látható alakok nagyságát (kb. 170 cm) rámérjük a falra, akkor a bástyarész magassága nem lehet sokkal nagyobb 6 m-nél, és a falmagasság mintegy 5 m-nél. Az eddigi szakirodalom viszont 8 m magas falakról számol be.

A kép középpontjában a fából készült, zindellyel fedett, négyzet alaprajzú harangláb a várfalon kívül áll. A dálnoki egyházközség levéltárában egy 20. századi feljegyzés szerint a templom harangtornya a 16. századból való volt, külön és magasabbra épült a mai toronynál, a templomtól északkeletre. Ugyanez a forrás megjegyzi, hogy ez a harangláb 1796-ban leomlott. Az első részben leírt régi harangon viszont azt olvashatjuk, hogy „1798-ig szolgáltam Dálnoknak, s tornyostól akkor leromlottam.” Ha a fényképen látható harangtoronyról lenne szó, akkor a 20. századi feljegyzés háromszor is tévedett: elírta az utolsó számot az évszámából, rosszul ítélte meg a torony magasságát és főképp nem volt jó a betájo-

²⁶ A 18. század levéltári anyagában szó van arról, hogy a más vallásúak, azaz mindazok, akik nem reformátusok – a források megnevezése szerint „az oláhok” –, ne temetkezzenek a reformátusok temetőjébe. Elképzelhető, hogy a faluvégi temető megnyitásához ez is hozzájárult a 18. századi vonatkozó rendeletek mellett.

²⁷ TŰDŐS S. Kinga 1995, 17. Szerinte a templomvár a templomerősség egyik típusa, „amely egyszerű, világos térosztással, elsősorban a lakosság védelmére alakult ki...”

²⁸ TŰDŐS S. Kinga 1982, 43.

²⁹ KÓNYA Ádám 1980.

³⁰ Uo.

lása (azaz dél helyett északkeletre tette!). Ha viszont a képen látható bástyára gondolt, akkor a magasságában nem tévedhetett a bejegyző, hiszen az új korában kétszer nagyobb lehetett. Ha arra gondolunk, hogy a bejegyző nem tévedett, és a harang tényleg 1796-ban zuhant le, akkor az új harangöntő tévedett... Hogy mindegy fény derüljön, szükségeltetik egy szakszerű feltárás, valamint egy olyan ásatás, amely megerősítheti vagy cáfolhatja az északkeleti, nagyon magas harangtorony egykori meglétét.

Amennyiben a forrásokat nem kérdőjelezzük meg, akkor elmondhatjuk, hogy Dálnokban az északkeleti tornyot a 16. században, a gótikus átépítés ideje alatt – később erről többet olvashatunk a feliratok elemzésénél – emelték, amit szintén a már említett harang feliratának első része erősít meg, miszerint Dálnok első harangja „1530-ban új, s ritka” volt. Tehát ez az északkeleti torony mindenképp 1530 előtt épülhetett, és elképzelhető, hogy együtt készült el az 1526-ban befejezett építkezésekkel, boltozással és feliratokkal. Ez az 1530 előtti torony 1798-ig szolgálja Dálnokot, az 1530-ban öntött haranggal együtt. „Leromlása” után viszont a képen látható, fából ácsolt harangláb veszi át szolgálatát a jelen harangtorony megépítéséig (1914–1922), amelynek fedésére véleményem szerint a fatorony elemeit is felhasználták. Az ácsolt harangláb készítésének pontos idejét azonban nem ismerjük. Az első részben említettem, hogy a mai torony fedésére, valamint a keleti oldalon az orgonakarzatba vezető lépcső kialakítására használt fagerendák másodlagos elhelyezésűek. Elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a képen látható fatoronyból származnak.

Mivel a vár lebontásának ideje nagyjából egybeesik az új torony építésének időpontjával, feltételezhető, hogy a jelenlegi torony építésénél újrahasznosították a vár kőanyagát. Mégis, az új torony felső része téglából épült, ezt mutatja a vakolatlan falszövet. Az alapozásnál használhatták ugyan a vár kőanyagát, de a parókián lelt forrásokból az derül ki, hogy a várfal köveit a vár melletti utca³¹ erősítésére használták fel, mert az nagyon sáros volt.

A kép bal oldalán a várfalon még látható egy utólag vágott kapuszerű nyílás is. A templomról viszont keveset tudhatunk meg a felvételtől. Csak a cseréptető látszik, melyen feltűnik világosabban a 864-es dátum a szentély déli oldalán, amely egyenes

záródású. Látszik rajta a mellékhajó is. Az 1864-es dátum a fedélszék javítását jelzi, de véleményem szerint egy nagyobb átépítés végére is utalhat.

Kónya Ádám cikkéből azt is megtudhatjuk, hogy a várfalból előreugró védőtorony többi fala a fénykép készültkor már hiányzott.³² Feltételezhetően ez volt egyben a vár kaputornya is. A fénykép sajnos több védőtorony léteire nem nyújt eligazítást, mégis, ha arra gondolunk, hogy Dálnok Alsócsernátonnal³³ nagyjából egyforma nagyságrendű település, sőt esperesi székhely is volt, elképzelhető, hogy a csernátoni várhoz hasonlóan többtornyos, erős vára volt, mint azt a katonai térképek elemzésénél kérdőjellel bár, de felvettem. Ebben az esetben a fent tárgyalt 20. századi bejegyzés állja a helyét a torony meglétével kapcsolatosan, így tehát állíthatjuk – a szakszerű ásatásokig –, hogy Dálnoknak három tornya volt: egy délen, egy délkeleten és egy északkeleten.

Az, hogy a kép 1913-ban készült, azt bizonyítja, hogy akkor még állt a templomot övező vár. Tüdős Kinga korábban úgy vélte, hogy a dálnoki várat 1900-ban bontották le.³⁴ Egy későbbi munkájában,³⁵ miután felfedezi és közli Gere István korabeli felvételét az 1913-as dátummal, módosítja véleményét: „... a 20. század elején bontották le.” Tüdős ekkor a felvételtől egyebet is felfedez: például a védőfolyosó tartógerendáinak nyomait a bejárat fölötti falrészben.³⁶

Mike Bálint és Kósa Ferenc szerint is lebontják a várat 1912-ben, de előtte megemlítik, hogy a templomot valaha „külső és belső várfal vette körül”. Tehát két védőgyűrűre gondoltak (!?). Szerintük a külső várfalról a „földben maradt alapja tanúskodik”, lebontási idejét azonban ők sem tudták megállapítani. A templom csatornázásakor viszont a vízvezető árok megásása problémát okozott, mert régi épületek alapköveibe és sírok tömegébe botlottak.³⁷ Ez nem érv arra, hogy a templomot két fal gyűrűje védte volna, de a cinterem a sírokkal mindenképp megengedi az egyfalas védőgyűrűt, amelynek megléte egyáltalán nem szorul további bizonyításokra.

Vannak szerzők, akik a templom gótikus átépítésével egy időbe, vagy azt követően, a 16. század első felére teszik a templom köré emelt ovális alaprajzú, lőréses, védőfolyosós erődítést.³⁸ Legtöbbször viszont csak a védőfal magasságában egyeznek meg, amelyet 7-8 m magasra becsülnek.³⁹

³¹ A forrásokban: „az Ecclesia közönséges útja”.

³² KÓNYA Ádám 1980.

³³ Alsócsernátonhoz és a közeli Maksához kapcsolható még a templom keleti oldalának egyenes záródása miatt is.

³⁴ TÜDŐS S. Kinga 1982, 42.

³⁵ TÜDŐS S. Kinga 1995, 92.

³⁶ TÜDŐS S. Kinga 1995, 97.

³⁷ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981, 214.

³⁸ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 113.

³⁹ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981. A szerzőpáros 7 m magasnak és 2 m szélesnek írja le. GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 8 m magasnak írják. TÜDŐS S. Kinga 7-8 m magasnak írta.

A templom és analógiái

A település első templomáról nem maradt fenn írásos dokumentum, de valószínűleg kőből épült. Ezt a 16. század elején, feltételezhetően az 1526-ot megelőző években, gótikus stílusban átépítették.⁴⁰ Dálnok templomának középkori építkezéséből ma csak a hajó maradt fenn. Az eddig megjelent irodalomban több szerző ugyanazt a sok helyen hibás alaprajzát közölte. Az alaprajzon az északi oldalon az utolsó, nagy támpillér is merőleges a falra, a mellette lévő ablak nem kerül szembe a déli oldal ablakával; a nyugati homlokzaton a hajó nyugati falával egyenlő szélességet mutat az eredetileg téglalapba írható toldás, és falait oly vastagra szerkesztették, hogy az toronynagyságú építménynek tűnik, s ezt még az is hangsúlyozza, hogy téglalap helyett négyzet alaprajzot láthatunk a rajzon; a nyugati karzatot pedig csak egy oszlop tartja a négy helyett.

A templom északi és déli falának építési korára – nem ismervén a faltextúrát – nincs sok támpontunk, csak a hajó nyugati végének szokatlan, a nyolcszög három oldalával való lezárása és a többlépcsős támpillérek teszik lehetővé azt, hogy bizonyosan késő gótikusnak ítéljük meg. Ezt az állítást tanúsítja és erősíti a déli oldalon látott, csúcsívet mutató két faldomborulat az ablakok vonalában, valamint a nyugati homlokzat középtengelyében elhelyezett csúcsíves, kőkeretes kapu is. Hasonló alaprajzi formát mutat a nyugati oldal különös lezárásához a Beszterce-Naszód megyei, régen Szolnok-Doboka vármegyei Bethleni járás területén fekvő *Cegőtelke*⁴¹ (Cegő, Szászcegyő) későgótikus, ma református temploma,⁴² valamint a sóvidéki *Felsősfalva* református templomának alaprajza is.⁴³

A templombelső nyugati felében „a bejáratnál forró mészbe rakott falra és három lépcsőfokra” bukkanak az 1977-es földrengés utáni javítók, valamint felfedeztek egy falmaradványt is, amely „talán” a templom alapzatához kapcsolódott.⁴⁴ Ezt a falmaradványt „támpillér”-ként „vagy kisebb méretű torony alapja”-ként azonosította a Mike és Kósa szerzőpáros, amit még elméletileg is nehéz elfogadni, hiszen a két épületrész alapozása sem méretben, sem formában nem hasonlítható össze. Ezért érdemes majd ráfigyelni – hiszen kora és rendeltetése akkor sem tisztázódott –, és csak egy alaposabb régészeti feltárást követően vonhatunk le bármilyen következtetést, melyből kiderülhet bár annyi, hogy milyen falrészről

van szó, és az, hogy kötésben áll-e vagy sem a jelen épület valamelyik falszakaszával, esetleg régebbi, és tényleg egy nyugati torony alapjait találták meg.

A datálást segítő nyugati kapun kívül még van két támpontunk. Ezek lényegében a hajó északi és déli oldalán egymással pontosan szemben elhelyezett kapuk. Ezeket később elfalazták, de kereteiket az utólagos renoválás alkalmával szabadon hagyták. A déli oldalon részben egymást metsző tagozatokkal profilált késő gótikus, csúcsíves kapu analógiájaként az *Esztelneken* szintén a déli oldalon látható, 1950-es években feltárt bejárat nevezhető meg; ez a kapu majdnem ikertestvére a dálnoki kapunak.

Tüdős és Kónya szerint hasonló gótikus kőfaragványok az országból eddig erdélyi (Szeben környéki) és észak-moldvai (Suceava, Dorohoi, Piatra Neamț) műemlékek kőkeretein ismeretesek,⁴⁵ de főként Kónya Ádám felvetése, hogy valamennyi egy kőfaragóműhely vándorló tagjainak alkotása, „amelyek Drezda környékétől, Boroszlón (Wrocław) át vidékünkig követhetők”⁴⁶, általánosító és körültekintéssel kezelendő.

Az északi oldal késő gótikus bejáratának homlokíve egyenes záródású, egyszerűbb, de az előbb tárgyalt keret mesterjegye ezen is megtalálható, és elképzelhető, hogy egykor a sekrestyébe vezetett. Benkő Elek tévesen mindhárom kapunak ugyanazon mesterjegyet tulajdonította,⁴⁷ holott csak a délin és az északon találunk mesterjegyet, melyek valóban meg is egyeznek, viszont a nyugati kapun, ha van is, akkor az, a szokásostól eltérő módon, nem került látható helyre.

Az északi és déli oldalon nyíló bejáratokkal bíró alaprajzi elrendeződés további vizsgálandó kérdéseket vet fel, mert Háromszéken nem egyedülálló. Az *al-bisi*, *bodoki*, *sepsiszentgyörgyi*, *zabolai* templomoknál is előkerültek hasonló helyzetű ajtók a hajók északi falában.

Az 1977-es javítások alkalmával a szószék táján megfigyelt falelválás az északi falon most is fellelhető, de mivel ettől keletre még mindig középkori fal húzódik – gótikus felirattal –, nem világos, hogy a hajó középkori bővítésével állunk-e szemben, vagy pedig a hajóéval azonos szélességű szentéllyel, melynek diadalívét a boltozat beomlása után bonthatták vissza. Ez megint olyan lényeges kérdés, melyre a renoválás ideje alatt lehetett volna választ keresni. Mivel erre nem került sor, megfelelő dokumentá-

⁴⁰ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995.

⁴¹ Drăguț Cegőtelke mellett megemlíti a várfalvi unitárius templomot is, de ez utóbbi esetében téved, mivel a várfalvi templom nyugati oldala nem a nyolcszög három oldalával zárul. Moldvában, Bălniești község középkori eredetű görögkeleti temploma szintén sokszögzáródású hajóval épült. Vö. DRĂGUȚ, Vasile

1979, 175.

⁴² ENTZ Géza 1944a, 204 és 207.

⁴³ DÁVID László 1981, 125–126.

⁴⁴ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981.

⁴⁵ TUDÓS S. Kinga 1995, 94.

⁴⁶ KÓNYA Ádám 1978.

⁴⁷ BENKŐ Elek 1981, 138.

ció (méretarányos rajz, fénykép) hiányában csak találgatásokra vagyunk utalva, és csak a környékbeli analógiák – mint például a *kézdialbisi* református templom a hajóval egyenlő szélességű késő gótikus szentéllyel és visszabontott diadalívvel, valamint más környékbeli analógiák, amelyek a templomhajóval egyenlő szélességű szentélyek sorát bővítik, mint: *Sepsiszentgyörgy* vártemploma, *Sepsibodok*, *Zabola*, *Nagyajta*, *Esztelnek* templomai is – nyújtának fogódzót.

A jelenleg lapos mennyezettel fedett hajó egykor boltozva volt. A renoválás során boltindítások és kétszer hornyolt téglabordák töredékei kerültek elő.⁴⁸ Csak sajnálható, hogy a helyreállítások megelégedtek egyetlen bordaíndítás bemutatásával a déli oldalon, a nyugati karzat előtt. Itt a levéselt bordacsonkokon kobaltkék színezést, a boltindítás körül a falon pedig okkersárga festést lehet megfigyelni. A fal korábbi, mint a bordák, mert úgy tűnik, mintha a bordákat befaragták volna a már megépített falba. Ezeknek a bordáknak nem volt statikai szerepe, inkább csak díszként szolgáltak a késő gótika idejében. Elképzelhető, hogy a déli fal az első templom falmaradványa (?). A tetőtérben előkerült több terrakotta bordatöredék egyikén megfigyelhető, hogy a kobaltkék festés alatt eredetileg okkersárgára volt festve, tehát két festési fázist különíthetünk el. Az 1977-es munkálatok alkalmával a hajó boltozati bordáitól eltérő orrtagos téglabordákat is találtak. Ilyeneket *Felsőboldogfalváról* ismerünk. Dálnokban ezekből két darabot ma az orgonakarzat alatt, a falhoz támasztva láthatunk még. Benkő szerint ezek a szentélyrész, esetleg sekrestye boltozásából származnak.⁴⁹

Dálnokra és a fent említett analógiákra vonatkoztatva tehát feltételezhetjük, hogy olyan teremtemplomokkal állunk szemben, ahol a hajó és a szentély azonos szélességű, s a hosszanti elrendezésű templomtér esetében már a reneszánsz térképzésre utaló, centralitásra való törekvés egyszerű megfogalmazása érvényesül a 16. század harmadik évtizedében, erőteljesen hódolva még a gótikából maradt díszítő ornamentikának.

A gótikus feliratok elemzése

Az 1977-es renoválás meglepő eredménye a hajdani boltszakaszok falra vetülő íves mezejét kitöltő nagyméretű gótikus feliratok feltárása és megőrzése volt. Ezeket a késő gótikus boltozat elkészülte után fest-hették a templom délnyugati, nyugati, észak-

nyugati és északi falára. A feliratos mezők elhelyezése alapján következtethetünk a ránk maradt középkori temp-lomrész boltozatára is. Entz Géza hálóboltozatról⁵⁰ ír, míg Benkő Elek a feliratos mezők elhelyezése alapján a hajó nyugati végét csillagboltozattal fedné, melyhez még legalább három boltszakaszt kapcsolna.⁵¹ Problematikus – a falelválással kapcsolatosan elmondottak értelmében – az, hogy kelet felé az utolsó boltszakasz a hajó vagy pedig már a szentély térfelére esett-e, illetve, hogy az utóbbi tér-rész miként lehetett boltozva.

A feliratok keretezésének legmagasabb pontja a hajóboltozat hozzávetőleges magasságát is sejteti: ez 6,30 m-nél valamivel magasabban volt. A feltárt és olvasható hét feliratos mező közül az elsőt a sokszögzáródású nyugati hajószakasz délnyugati falán találták, melyet a nyugati és északnyugati hajófalon előkerült feliratok követnek, s a sort az északi falon felfedezett négy felirat zárja le. Az első tábla felirata – ritka emlék a maga korában – rovásírással készült. Az első alkalommal felfedezett öt jel értelmezését Ferenczi István és Ferenczi Géza kísérelték meg megfejteni,⁵² majd a fal teljesebb letisztítása után kiderült, hogy egy kétsoros feliratról van szó, amelyről Mike és Kósa,⁵³ valamint Forrai Sándor⁵⁴ tanulmányaiból tudhatunk meg többet – a megfejtésük mindmáig nem zárult le.

Mivel az épületbelső középkori vakolatát feltehetően a templom 17–18. századi javításakor kalapáccsal végigütögették, hogy az új vakolatréteg jobban megtapadhasson; a kalapácsnyomok valamennyi szövegrészt megrongáltak és a betűk, de főként a jelek a rovásírásnál különösen érzékeny veszteséget szenvedtek. Itt ugyanis a töredékes jelek eredeti formája nem következtethető ki oly biztonsággal, mint a latin nyelvű feliratok betűi. Fokozza a zavart, hogy a legutóbbi javítás alkalmával a kalapácsnyomokat habarcskitöltéssel megpróbálták eltüntetni, és a középkori festésre durván felhordott habarcs több kárt tett, mint hasznot, mert a betűk még látható részleteiből is eltakart valamit, még tovább nehezítve az eleve bizonytalan olvasatot.

A rovásos feliratot a latin nyelvű szövegrészekével azonos vakolatrétegre szintén a gótikus boltozathoz alkalmazkodó falfelületre írták; készítőjük itt is elővonalazást alkalmazott, mint a többi felirat esetén, s a két sorban elhelyezett jeleket, valamint a fölējük festett rozettát amazokhoz hasonlóan ugyanolyan okkersárga színre festette. Eltérésként említhetjük meg a betűk

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo., 139.

⁵⁰ ENTZ Géza 1996, 202.

⁵¹ BENKŐ Elek 1981, 139.

⁵² FERENCZI Géza – FERENCZI István 1978, 22.; FEREN-

CZI Géza – FERENCZI István 1979, 27. A szerzők mindkét tanulmányban hangsúlyozzák, hogy a megfejtésük tárgyát képező jelek feltehetően nagyobb szöveg töredékei.

⁵³ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981, 214–219.

⁵⁴ FORRAI Sándor 1983, 165–169.

kisebb méreteit (az alsó sorban magasságuk 20–22 cm, a felsőben 23 cm)⁵⁵ s a halványabb sárga színezést.

A kis eltérések ellenére – a méretbeli más jellegű írásjelek indokolhatják, a színbeli az, hogy ezt a feliratot később nem színezték újra⁵⁶ – a rovásírás szövege a többi írásrészlettel egykorúnak mondható, és a teljes építési felirat szerves részének tekinthető, keletkezési idejét pedig a következő falmezőkre festett dátummal együtt meghatározónak tartják.⁵⁷ A rovásírás szövege magyar nyelvű, de a latin nyelvű szöveggel tartalmilag összefüggést mutat (?). Az alsó sor balról számított első és harmadik jelét csak bekarcolták a vakolatba, de nem festették ki.⁵⁸

A fent megírt rendben elhelyezett többi hat feliratos mező szövege gótikus minuszkulával készült. Valamennyi betű 32–33 cm közé írható, és az egykori boltozat homlokíveibe illeszkedve hitelesíti az épület-rész középkori eredetét. Ezeket az egyes boltszakaszok íves falmezejéhez alkalmazkodó szövegeket háromszög vagy trapéz alakú, néhány esetben még egyszerű geometrikus dísszel is ékesített, sematikus, mondatszalogot utánozó keretezés övezi. A szövegrészeket nem a megszokott módon, felülről lefelé, hanem alulról felfelé, tehát a leghosszabb sortól a legrövidebb felé tartva kell olvasni. A sorokat elővonalazták, s az egyes betűket kifestés előtt bekarcolták, még a nedves vakolatba. A betűtesteket és a keretezést okkersárgára festették, amit később néhány helyen angolvörössel megújítottak, de ezek mára nagyon kifakultak.

A betűk elhelyezése azt bizonyítja, hogy a szöveg-megosztást előre megtervezték, de írójuknak nem mindig sikerült első próbálkozásra az adott felületen elhelyeznie a szöveget, ezért menet közben a betűk pozícióján változtatni kényszerült.

A szokatlan sorvezetés mellett az olvasást itt is megnehezítik a vakolat már korábban említett sérülései és a betűkön gyakran ottmaradt vékony mészréteg. A repedések és a kalapácsnyomok habarcsos „restaurálási megoldása” ugyanakkor ezúttal sem vált a feliratok előnyére. Ráadásul az északi fal utolsó két tábláját fel sem tárták teljes egészében, így a szöveg egyik lényeges része maradt – remélhetőleg csak egyelőre – hozzáférhetetlen.

⁵⁵ TÜDŐS S. Kinga 1995, 94.

⁵⁶ BENKŐ Elek 1981, 140.

⁵⁷ Ferencziék úgy gondolták, hogy a rovásírás a románkori falra íródott, és korábbi, de semmiképp nem egykorú a gótikus feliratokkal. Benkő viszont egykorúnak ítéli a két írást.

⁵⁸ BENKŐ Elek 1981, 140.

⁵⁹ BENKŐ Elek 1981, 142.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ A kor „lapicidáiról”, ezek munkáiról és munkaszervezetéről részletező korabeli erdélyi forrás maradt ránk: a kolozsvári kőfaragók 1525. december 20-án elnyert első céhlevele. Az 1589-

A rovásírásos táblát követő három falmezőn az évszám áll. Az ötödik, hatodik és hetedik gótikus táblán az építkezés tényének és az építőmester nevének megörökítése, valamint a felirat készülésének napja és hónapja következik. A felirat értelmezését a csak részben kibontott hetedik falmezőn kívül néhány problematikus szó is bonyolítja. A „tectura, -ae” épületfedeletről és vakolatot egyaránt jelent (az épület befejezésekor mindkettőről szó lehet), az utána következő „testudo, -dinis” boltozat jelentésű szó azonban az előbbit valószínűsíti. A hatodik felíratrészleten a „magistrum” szó után már nincs hely a név számára, de nincs az értelem szerint utána következő hetedik felirat alsó sorának elején sem, ahol valószínűleg csak pár betűnyi felületet nem bontottak ki.⁵⁹ Ugyanez áll a „lapicidam” szó utáni feltáratlan falrészre is a hetedik felirat első sorának elején. Egyik terület sem akkora, hogy egy-egy személynév elférhetne rajta. Ez pedig azt jelenti, hogy a „magistrum” és „lapicidam” szavak összetartoznak és a felirat egy tárgyesetben szereplő magister lapicidára vonatkozik, akinek talán rövidített keresztnévét rejti az alsó sor kibontatlan eleje.⁶⁰

A felirat „lapicida, -ae” szavát kőművesnek és kőfaragónak egyaránt szokták fordítani. E két, lényegét tekintve meglehetősen eltérő értelmezés megszületése egyáltalán nem a véletlen műve.⁶¹ Balogh Jolán a „magister lapicidáról” úgy ír, mint a céhmesterek mellett a céh tekintélyes személyei, akik egy-egy műhely vagy munkacsoport vezetői voltak. A munkacsoport a mesterén (magister lapicida) kívül annak helyetteséből (viceregens), legényekből (novelli) és inasokból (servi) állott. Ezeket figyelembe véve a dálnoki építési felirat egy több főből álló, már céhes alapon szerveződött munkacsoportra utal, melynek munkavállaló és vezető mesterének nevét írásban is megörökítették.⁶²

Ez a név a felirat legproblematisabb részének bizonyult; megfajlására Benkő Elek vállalkozott. A problémát az okozta, hogy a név előtt hiányzik még néhány betű, s a meglévők is nehezen olvashatók; bizonytalan, kétséges olvasatot adnak. Benkő értelmezése szerint az accusativusban szereplő nevet „Omelhum”-nak, esetleg „Omelh[u]m”-nak olvashatjuk, s a késő középkorból ismert Omen, Omlen, Omelen szász családnevekkel rokoníthatjuk.⁶³ Brassó városában 1503-ban Omen

ben, majd 1591-ben megerősített okiratból kiderül, hogy a céhben kétféle mestert különböztetnek meg: a „murariust”, aki a kőfaragáshoz nem értett, csak a falak és a boltozatok építéséhez, és a magasabb szaktudású „lapicidát”, aki viszont mind a kőfaragást, mind a falrakást egyformán értette, mi több, a boltozat tervrajzát is el tudta készíteni. Részletesen ismerteti BALOGH Jolán 1974, 255–262.

⁶² BENKŐ Elek 1981, 142.

⁶³ E feltételezés csak akkor állja meg a helyét, ha a kibontatlan fal felület esetleg lappangó betűi nem módosítják a név olvasatát.

Thytes, Omen Hannus és Omen Jacob nevű polgárokat találunk.⁶⁴ Az 1526-ban készült barcasági népességösszeírásban Botfaluban Omlen Symen,⁶⁵ Szászhermányban Omen Mechel,⁶⁶ Feketehalomban pedig Omelen Czyrwis⁶⁷ nevét jegyezték fel.

Ha a név értelmezése helyes, akkor megállapíthatjuk, hogy a komoly technikai tudást igénylő boltozást részben vagy egészében szász mesterember(ek) munkájának tekinthetjük. A név és viselőjének rangja további következtetésekre is lehetőséget nyújthat. Rávilágíthat ugyanis arra, hogy Dálnok és a vele kapcsolatba hozható építkezések környékén – valószínűleg Brassóban – a kőművesség ekkor már a céhes fejlődés útjára lépett.⁶⁸ Ez különösen akkor lesz érdekes, ha tudjuk, hogy Erdélyben a kőművescéh meglétére utaló legkorábbi adatot éppen a kolozsvári 1525-ös céhlevél szolgáltatja, s utána csak az 1552-ben alakuló nagyszombeni céhről tudunk.⁶⁹

Az „aula -ae” szó a középkori szóhasználat szerint nemcsak „udvar”, „csarnokot” jelent, hanem „templomot” is. Hasonlóképpen a „divus” (melléknév) is több értelmet hordoz: „mennyei”, „isteni” jelentése mellett „szent” értelemmel is bír. A dátum további részét írója a római naptár segítségével adta meg, de vagy latin nyelvtudása nem volt tökéletes, és így a dátum szövegébe nyelvtani hiba csúszott be, vagy pedig a nálunk általánosan elterjedt „octavo calendae Octobris” helyett az Itáliában szokásos módon, „ab” prepozícióval járó ablativusos szerkezettel – „octavo kalendys Octobris” – tüntette fel az időpontot.⁷⁰

A felirat készítése ideje tehát 1526. szeptember 24. De ha a készítő az olasz számítási módot alkalmazta a napnak a hónapon belüli jelölésére, akkor a hó első napjától előre számított nyolcadik nap, azaz október 8-a az érvényes dátum. Mindezek előrebocsátása után Benkő szövegértelmezése a következő: „Az Úr 1526-ik esztendejében Szent Katalin templomának fedele és boltozata megkezdett, felépített és befejeztetett... Omelh[n?] vezető kőműves által, szeptember 24-én...”⁷¹

A székelyföldi középkori építészetben rendkívül ritka építési felirat tehát egy magister lapicida-nak nevezett építészvezető kőművest említ, aki 1526-ban műhelyével elkezdte, és szeptember 24-én – vagy legkésőbb október 8-án – be is fejezte a Szent Katalinnak szentelt temp-

lom boltozását és fedését. A védőszent – amennyiben Alexandriai Szent Katalinról van szó – november 25-i ünnepét tehát már az újjáépített, frissen berendezett templomban ülhetette meg a falu.

Az épület egésze azt sejteti, hogy a boltozás és templomfedés csak befejezése volt egy hosszabb ideig tartó alapos átépítésnek. Az északi falon levő, minden részletükben még kibontatlan gótikus feliratok a restaurálást megelőzően egy teljeskörű felújítást igényelnek.

A templomépítésről, adományokról és adományozókról a levéltári anyagok tükrében

Az általam a teljesség igénye nélkül kutató levéltári forrásanyag⁷² nagyrészt az 1700-as évek anyagát jelenti, de nem bővelkedik az információk gazdagságában a templom építésére vonatkozóan. A reformációt megelőző időszakból az egyházközség levéltárában nem maradtak fenn iratok. Ezzel szemben többet megtudhattam Dálnok lakosságáról, a benne élő családokról, azoknak az egyház irányába való adósságairól, illetve azok adományairól is. Képet alakíthattam a falu társadalmi összetevőiről (rétegekről és azok koronkénti változásáról), a szokásokról, a normák szigoráról és azok áthágásáról; adókról, földek, telkek neveiről, beosztásukról, de mindezek tárgyalásához most nem nyújt elegendő keretet ez a tanulmány. Ezért megpróbálok a témánál maradni, és időrendben tárgyalni a templommal kapcsolatos adatokat.

A középkori templomot a 18. század folyamán bővítették, és folyamatosan javították. A templomi építkezésekkel párhuzamosan folytak az iskolát és a paplakot is érintő építkezések. Itt nyújt újat a dálnoki levéltár anyaga, valamint az esperesi egyházlátogatások jegyzőkönyvei.⁷³

Az 1735. január 9-i vizitáció irataiból megtudjuk, hogy Veress Benedekné csináltatott a *kar előtt való ablakra egy két darabból álló üveg ablakot*, valamint az adományokból *csináltattanak ugyan két darab ablakot*. Ebből mindössze az derül ki, hogy legalább két ablaka volt a templomnak, s az egyik egy karzat előtt állt. 1743-ban *a torony gombját Lázár Balázs csináltatta*. Megfigyelhető, hogy 1740-től egyre bővül a pénzt adományozók száma is, ami szintén

⁶⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* I., 3, 12–13, 35.

⁶⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* II., 16.

⁶⁶ Uo., 18.

⁶⁷ Uo., 28.

⁶⁸ BENKŐ Elek 1981, 142.

⁶⁹ BALOGH Jolán 1974, 251.

⁷⁰ A római naptár szerint a Kalendae a hónap első napja; a dátumot a szóban forgó hónap után következő hónap Kalendae-je szerint számítjuk, úgy, hogy a dátumban szereplő hó előtti

hónap napjainak számához hozzáadunk kettőt, s az összegből kivonjuk a dátumban megjelölt napok számát. Szeptember 30 napos lévén, 30+2=32, 32–8=24. BENKŐ Elek 1981, 142.

⁷¹ BENKŐ Elek 1981, 142–143.

⁷² Kutatásaim során a következő levéltári forrásokat használtam: DEL: *Urbarium Ecclesiae Dalnokiensis 1723–1795*, *Protocolum Ecclesiae Reformata Dalnokiensis 1818–1842*. SÁL Fond 418. *Dálnoki református egyházközség iratai (1781–1938)*.

⁷³ CSÁKI Árpád: *A Kézdi református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1735–1797*, (kézirat).

az építkezések előkészületét vagy annak folyamatát sugallja. Az 1745. február 21-i vizitáció alkalmával 180 forintot és 60 dénárt hagytak az egyháznak, amit *építésre is használjanak*. Az 1746. január 11-én történt egyházlátogatás alkalmával szó esik a templom üléseinek birtoklása miatt folyó perlekedésekről, a vizitáció ugyanakkor felszólítja az egyházat, hogy a hozzá tartozó javakat javíttassa meg. Ami a dálnoki templom *ruináinak restaurációját illeti*, elvárják, hogy az adományok olyanok legyenek, mint *amiképpen a feljebbvaló esztendőben is némelyek a kegyességtől felindítatván cselekedtek a torony restauráltatásának alkalmosságával*. 1746 előtt tehát sor került valamelyik torony kijavítására, most a templom javítására kérik a hívek adományait.

Az 1755-ös évi jegyzőkönyvből kiderült, hogy a már korábban is sok gondot okozó templomi ülőhelyek miatt kialakult helyzetet – ez előrevetíti a bővítés indokoltságát – az ülésrendek szabályozásával orvosolják.

Az 1761-es vizitáció szintén a templom építésére hagyott pénzt, majd az 1762. február 4-i vizitáció rendelkezéseiben már az áll, hogy mivel a templom *fedele ruinában, akár a székek*, először fedele, majd a székek javíttassanak meg, a *kerítését, amiképp lehet javítsák*, valamint a *parókia épületei és kertjei felépíttessenek a ruinából*. Egy nappal korábban (1762. február 3.) szintén a *templombéli székek avagy classissok* problémájával foglalkoztak, melyből kiderül, hogy *noha mindnyájan Isten és a nemes hazának törvénye szerint egyek vagyunk, tudván azt, hogy az Isten házában nincsen elsőség és utolsóság*, mégis az évek során többször lesz még szó a templombéli helyek birtoklása okozta *botránkoztatásokról*. Az 1762. esztendőben – a megyebíró Miklós József kezénél hagynak az egyház számára 23 forintot és 1 dénárt, melyeket *az ecclesia eléfordultató sőt a templomra nézve szükségképpen előforduló építésére használjanak*.

Mivel a korábbi *templombéli ülés helyek iránt való difficultás mostan is eléfordulvára* az 1767-es vizitáció elrendeli, hogy a *prédikátor domesticái a templomban az északi ajtón belől bal kéz felől a fal mellett való egész classist* foglalják el, *amelyre a férfi renden való classisok oldalalag mennek*. Ebből megtudjuk

⁷⁴ Az első dálnoki pap, akit a forrásokból ismerünk, Gergely plébános 1538-ban. (Vö. BEKE Antal 1896, 125) A dálnoki levéltári anyag a következő „Istent szolgáló”-kat említi: György plébános 1546; István plébános, aki egyben Kézdi szék alesperese is 1548-ban; Antal plébános esperes 1580; Csiki Lukács az első prédikátor 1580; Nagy Lőrinc prédikátor 1589; 1590, 1600; Rimaszombati János megyés deák 1603; Gidófalvi Gergely megyés diák 1613; Hodor Kelemen prédikátor 1607–1609; Barta János pap 1624; Tamás prédikátor 1624, 1630; Ferenc Gergely pap 1649; Felső-Torjai Gergely 1646, 1648–1650; Páljános György 1659; Pécsi Péter 1666, 1669, 1671-ben Márkosfalvára

azt, hogy a már régen református gyülekezet 1767-ben az északi bejáratot feltételezhetően még nem falazta be – ez a kapu lehetett az egykori sekrestye bejárata. Ebben az esetben a középkori templom szentélyét a mai templom belsejében, a keleti karzat előtt, a szószerk környékén kell keresnünk, ahol a már több alkalommal említett falelválás is észlelhető. Elképzelhető, hogy 1767-ben használták ezt a bejáratot, de akkor az sem kizárt, hogy az eredetileg sekrestyének épített épületrészt vagy átalakították, vagy teljesen lebontották. Az előbbi esedékes, hiszen a második katonai felmérésen a 19. század elején még látható a templom északi részén egy sekrestye nagyságú épületszárny, és jól betájolható a mai északi kapu vonalában. Ezt erősíti az is, hogy ma is látható az északi oldalon egy cserépsorból rakott – az utolsó, nagy támpillért az utána következő kisebbel összekötő – párkány, amely a sekrestyének a hajó falához való felső illeszkedése vonalát mutatja.

Egy 1767. május 12-i feljegyzés szerint az *oskola* javítása is megkezdődik. 1772. június 9-én a mesteri ház újjáépítésére kérik a híveket az adakozásra. Adományok érkeznek ekkor a papi ház gabonásának megépítésére is. Ugyanakkor az is kiderül, hogy ebben az időben két mesteri ház volt: egy kisebb és egy nagyobb.

Mivel a *prédikáló szék is dülöfélben vagon*, az 1775. március 21-i consistorium gyűlésén határozat születik a javítás érdekében megkezdendő pénzgyűjtést illetően. 1775–1777 között a feljegyzések szerint a templom *szarvazatja, azaz teteje és cserepeztetése, cathedraszékek, chorusok újonnan csináltattak*. Ezen katedraszékek vagy karzatok mellvédmaradványa lehetett az első részben említett átfestett töredék is, amelyet a nyugati karzat lépcsőfeljárójában találtam, és amelyen az 1821-es javítást rögzítő felirat alatt egy a festéken áttetsző 1775-ös évszám látható.

1779 júliusában és a következő hónap folyamán *oblációk a koronára áll* a jegyzőkönyvben, azaz a szószékkorona készítésére adományoznak. 1782-ben is a templom építésére érkeznek az adományok. Tsutak Ferenc prédikátor⁷⁴ 1787. március 19-én az egyházra testálja vagyont, hangsúlyozván, hogy ebből a „leányiskolát” is finanszírozzák. Egy 1785-ös bejegyzés az orgona készítéséről árulkodik. Ezen orgona

távozik; Albisi Ecken János esperes 1677, 1690, 1694; Baróti István 1689, 1698, 1703; Csernáttoni Vajda Sámuel 1711; Mak-kai József 1719; Pécsi János 1724, 1727; Mánási János 1727, 1738; Krizbai Dezső János 1738–1739; Bodor Mózes 1744; Vass Gábor 1750–1770, Fazakas Gábor 1772; Tsutak Ferenc 1772, 1779, 1782, 1783, 1787; Putnoki N. Ádám 1791; Jantsó Sámuel 1795–1816; Ferenci János 1816–1863; Borbáth Pál 1863–1887; Kiss József 1888–1911; Szász János 1911–1930; Költő István 1931–1940; Szabó Domokos 1942–1967; Mike Bálint 1968. június 1-jétől. Ma a lelkész Marosi Károly.

szekrényének töredékeiről beszéltünk az első részben. Majd 1792-ben, *kezdvén a toronyok elválni*, újra javítást határoznak.⁷⁵ A többes szám több toronyra enged következtetni. Egy 1795. június 13-án kelt feljegyzés szerint megérkezett az *502 kupás cserép*. Ugyanez a forrás szegeket, egy db négyszegű vasat, egy kapát és két négy sing nagyságú vasat is említ, mindezek az építkezések folyamatáról beszélnek.

A vizitáció 1797. február 22-én a *templom tornyával és ezekhez tartozó dolgokkal* foglalkozott. Megtudjuk, hogy *az egész templombelső boltozva van*, és a nyugati oldalán van egy *hatmutatios, festett orgonája*, valamint kiderül, hogy a ma is látható dálnoki szószerék már akkor a templom dísze volt, és *köböl rakattatott talpas pohár formájú*, mely felett *egy szép arannyas fejkorona*, a mai szószerékkorona volt látható. Megemlítik az úrasztalát is. A legértékesebb információt ebben a vizitációban a karzatok helyének leírása jelentette: *Észak és napnyugat felől való részében vagynak szép festett karok*. Ez megmagyarázza a rovásírásos, illetve gótikus feliratok elhelyezését is, hiszen ezeket a festett karzatokat pontosan a délnyugati, nyugati, északnyugati és északi falak feliratai előtt helyezhették el, úgy, hogy a karzat szintjéről a feliratok olvashatókká váljanak, tehát szemmagasságba kerültek. Ez a karzat tökéletesen elosztatja azt a feltételezést, hogy a feliratok magasan való elhelyezésük miatt – vesztve objektív értékükből is, hiszen a templom alsó szintjéről egy kivételével („vigesimo sexto”, az első felirat az északi falon) – tényleg olvashatatlanok szabad szemmel. Így elképzelhető, hogy ezek a karzatok a gótikus újjáépítés idején, a feliratokkal, a fent említett boltozással egyidőben készültek.

Az említett 1797-es vizitáció alatt feljegyzésre kerülő: a templomi székek, melyek mind újak, szépek, és diófából készültek, kékes festékekkel megfestve, valamint a *kő oszlopokkal*, azaz támpillérekkel megerősített kinti falak szintén a gótikus periódusból vannak. Ekkor a tető *veres* cserepekkel volt befedve, és a *templom jó kökerítésben vagyon* – azaz a védőfal jó állapotát is megjegyezték –, melynek *napkelet felől való oldalában egy nagy, magos és erős torony vagyon, mázas cseréppel* befedve. A toronyban *két harangot* számol a vizitáció: a nagyobbiknak *diametere egy sing és egy fertály*, a kisebbiknek *három fertály és egy ujj* a mérete. Még megemlítik az *oskola csegettyűjét*, melynek *diametere egy fertály és egy ujj*.

1797. októberében már a megújított torony bepadoltatására Lázár Mihály leánya, Lázár Krisztina 6 rajnai forintot adományozott. Úgy tűnik azonban, hogy a javításokat nem jó kezek végezték, hiszen korábban már tárgyaltuk, hogy a torony vagy az egyik

torony – ugyanis ez a vizitáció egy keleti toronyról ír, és akkor már négy tornya is volt Dálnok várának (és akkor lehet, hogy a javítás a keletre vonatkozott) – 1798-ban leomlott. Az 1799. március 5-én, Kolozsváron kelt dokumentum mindenképp felhatalmaz két személyt, nevezetesen Imreh Lászlót és Szöts Lászlót, hogy azok hat hónapon át, május elsejétől október végéig pénzt gyűjthessenek: *per fatalem ruinam Turris, singulas Campanas, partem item Templi et Cinturae dirutam esse*. Elképzelhető, hogy nem gyűlt össze elegendő pénz a fent felsoroltak javítására, mert egy 1818. június 14-i feljegyzésben *nem lévén az ecclesiának elegendő pénze a felépítésre*, elrendelik, hogy *fizessen a nemes ember*. 1822. szeptember 8-i feljegyzés újra a templom *híjja* padolásáról tanúskodik.

1839. augusztus 8-án elhatározzák az orgona megjavítását (*a két fuvók elromlottak*) és „licitációval” eladják, hogy helyébe egy újat vehessenek. Az 1839. augusztus 12-i gyűlésen, ahol arról döntenek, hogy az *eclézsia még ezen a héten a várat igazíttassa meg*, arról is szó esik, hogy az orgonakészítőt csak a javítás befejezését követően és az orgona működőképességének ellenőrzése után fizessék ki. Ez az új, ma is látható orgona pénzhiány miatt azonban csak 1892-ben készült el.

A fent tárgyalt építkezések tehát folyamatosan zajlanak, és áthúzódnak a 19. századra is. Az ekkor történt átépítések áldozata lehetett az egykori szentély – ami feltehetően eredetileg is egyenes lezárású volt akár a közeli maksai templomé – is, hiszen a templomot bővítik kelet felé és egy karzatos mellékhajót is csatolnak a déli oldalához. A mellékhajó háromszögű oromzatán lévő felirat szerint elképzelhető, hogy 1818-ra befejezték azt.

A forrásokban a legtöbb feljegyzés az egyház adósa- it, illetve az adományozók *tabellumát*, azaz névsorát és a pénz összegét tartalmazza. Az adományok a pénzek mellett a különböző tárgyakat, javakat is jelentették.

Az 1735. január 9-én tartott egyházlátogatás idején a dálnoki egyházban még a katolikus időkből maradt javakat is összeírnak, így egy kívül-belül aranyos kelyhet tányérjával együtt. Ezenkívül van az egyháznak két ónkannája, egy keresztelőkannája és két óntányérja. A három szőnyege közül a pap székére járó Miklós Györgyné adományozta, akár a *két kamuka hímű abroszt*. Több abroszt is felsorol a vizitáció szövege. Az abroszt adományozók névsorát Dimény Kelemenné és Veress Boldizsárné gyarapítja, míg Veress Péter a fent már említett gabonásház építésére 1 magyar forintot ad. Több kendője van az egyháznak: *szkofumos kendő*, *gyolcs varrással varrott kendő és kék selymes kendő*. Két könyv mellett külön megjegyzik azt az albumot, amelyben az egyházi javakat írták össze. Van egy ládája és egy fiókos asztala, ez utóbbi Miklós Kelemen

⁷⁵ Az *Urbarium* következő oldalán látható egy emlékeztető-szerű bejegyzés, amely az építéshez szükséges anyagokat sorolja fel:

„torony – kő – vas”.

industriája által készült. Veress Benedekné adományából a kar előtti üvegablak, más felajánlásokból újabb két darab ablak kerül a falakra. 1735 januárjában a gyülekezet a gabonásházra gyűjt, és a vizitáció hagy öt forintot egy ónpalack csináltatására a közösségnek.

Az 1743. január 21-i vizitáció alatt az egyház javai bővültek: egy ónpalackkal, amit Gál Péter adományként jegyezték fel; elkészült a *kegyes lelkek adakozásából vétetett keresztelők* talpas ónkanna, amelyre a vizitáció 1735-ben öt forintot hagyott. Maradt a három szőnyege, melyből újra megemlíti a szószéken valót, és a *kamuka hímes rojtos abroszt*, mint Miklós Györgyné adományát. A jegyzőkönyv felsorol több abroszt is, valamint a fent már említett adományozók nevét és ugyanazt az adományt. Dimén Kelemenné és Hadnagy Józsefné egy-egy *tisztességes* abrosszal növeli az egyház vagyonát. Egy rojtos, kamuka hímes, tisztességes új abroszt adományozott György Pál Gergelyné is; egy másikat Gál Istvánné, egy harmadikat – *új, kék színű abrosz, selyem keszkenő körül virágos* – Lázár Kelemenné adományként jegyezték. Újra megjelenik Veres Boldisárné az adományozók körében, valamint Veres Benedekné a *kegyes lelkek* által csináltatott üvegablakokkal. Új perselyládát jegyeznek fel, valamint a Miklós István megyebíró saját költsége által csináltatott *új, tisztességes ládát* és egy asztalt. Ezen ládában tárolják ma is az egyház klenódiumait.

Az 1746. január 11-én végzett vizitáció során szó esik Lázár Kelemenről, akit *templom nem frequentálásért és communióval való nem élésért* vádolnak. Rajta kívül mások peres ügyeiről is olvashatunk ebben.

Az 1762. február 1-jei vizitációkor az eklézsia javai között szerepel egy *kívül-belől aranyas virágokkal díszített, tornyos fedelű kehely a patenával együtt*, valamint két fedeles ónkanna, egy *virágos srófos ón palack*, és a korábbi jegyzőkönyvekben már szereplő keresztelők talpas ónkanna és a két óntányér. A tornyos fedelű gótikus kehely és a talpas keresztelők ónkanna ma már nincs az eklézsia ládájában, nyoma veszett. A szőnyegek, abroszok, ládák ugyanazok, de már nem említik az adományozók nevét. Említenek egy kétkötetes zsoltároskönyvet is. Új adományként szerepel a *két szép rajzolásokkal és képiró arannyal megékesített gombos fedelű ón kannák*, valamint egy másik ónkanna tányérjával együtt – Miklós Péter adományozta őket, és a neve is megtalálható rajtuk. A képiró arany elképzelésünk szerint egy olyan festékanyag vagy hamisarany lehetett, amivel a szürke ónokat bevonták, hogy aranyhoz hasonlatosan fényesek legyenek. Mára ez a réteg lekopott az ónkannákról.

Az 1767. január 27-i vizitáció anyagából kiderül, hogy megmaradtak a szőnyegek, abroszok, kendők,

könyvek, ládák, a kegytárgyak közül a *kívül-belől aranyas virágos, tornyos fedelű kehely* tányérjával együtt stb., viszont a két fedeles ónkanna közül az egyiket a zoltáni templom felszentelésekor az ottani egyháznak adományozták. A vizitáció jelenlétében eladtak az eklézsia javaiból, és azok értéke hetvenkét pénz volt.

A két *szép rajzolásokkal és képiró arannyal megékesített gombos fedelű ón kannák* mellé szintén Miklós Péter adományozott *egy ahhoz illő festékekkel, ékességekkel és inscriptioval elkészített kerek asztalt, amely az Úrvacsorájának kiszolgáltattására conferáltatott*. Ezt az asztalt a vizitáció kereknek írja le ugyan, de nem fér kétség ahhoz, hogy ez az a 12 szögű asztal, amelyet ma is láthatunk a dálnoki templomban, s amelyen háromféle feliratot találunk. A bibliai idézet olvasatát a következőképp fordítanám:

PROBA HOMOTE IPSUM ET SIC EX PANE ILLO

PRÓBÁLD MEG EMBER MAGAD ÉS ÜGY EBBŐL A KENYÉRBŐL

EDITO ET EX POCULO BIBITO, QUI ENIM CUM EDIT ET

EGYÉL ÉS A POHÁRBÓL IGYÁL, MERT AKI MIDŐN ESZIK ÉS

BIBIT INDIGNE, JUDICIUM SIBI EDIT ISZIKMÉLTATLANUL, ÍTÉLETETMAGÁNAK ESZIK

ET BIBIT, QUOD NON DISCERNIT CORPUS DOMINI.

ÉS ISZIK, MERT NEM BECSÜLI MEG AZ ÚR TESTÉT.

Ez a Károli Gáspár fordításában így hangzik: „Próbálja meg azért az ember magát, és úgy egyék abból a kenyérből, és úgy igyék abból a pohárból. Mert aki méltatlanul eszik és iszik, ítéletet eszik és iszik magának, mivelhogy nem becsüli meg az Úrnak testét.”

A második felirat az adományozó nevét („DÁLNOKI MIKLÓS PÉTER”) és az adomány időpontját („1765”); valamint az asztalosmester nevét („GEORGIUS ROSLER BODENDORFINI”) tartalmazta. A ’remek’ elkészítésének évét jelző, szintén „1765”-ös évszámot is olvashatunk az asztról. Tehát a dálnoki úrasztalt Miklós Péter adományából 1765-ben megrendelték, és még ugyanazon évben Georgius Rosler Bodendorfini⁷⁶ asztalosmester el is készítette, de a vizitáció csak két évre rá (1767) jeleníti meg összeírásában.

A 1797. február 22-i vizitáció a fent tárgyaltak mellett újra megemlíti az *úrasztalt*, de szintén kerek asztalként (*szépen készített fából való kerek asztal*) szólnak róla, s ez kérdéseket vet fel: eredetileg kerek volt? Az

⁷⁶ Georgius Rosler kora egyik fontos száz asztalosmestere az Umlingok mellett (Umling János, Umling Lőrinc festett bútorok és mennyezetek készítői Kalotaszegen és környékén; lásd még: LÁN-

GI József – MIHÁLY Ferenc 2002), aki, mint neve is mutatja, Bodendorfról (lásd még: VÁTÁSIANU, Virgil 2001, 119. és 596), azaz a Kóhalom melletti Szászbudáról (Bunesti) származott.

asztallap alján a ceruzával kiserkesztett részen tényleg köröket láttunk. A sokszögű perem márványutánzata, mint már említettem, utólag készülhetett, így elképzelhető, hogy a jegyzőkönyv szövege állja a helyét és az asztal akkor még kerek volt, és a márványos peremszél csak a második ráfestés alkalmával került rá.

A forrásokból az derül ki, hogy az egyik legadkozóbb lélek Dálnoki Miklós Péter.⁷⁷ A kegytárgyak nagyrészt is ő adományozta az egyháznak, feleségével⁷⁸ együtt is megjelenik a *kegyes lelkek*, azaz az egyháznak adományozók körében. Az említett 1797. évi jegyzőkönyv nagyrészt felsorolja Dálnoki Miklós Péter addigi adományait. Ezek kiegészítve a következők: egy nagyobb ezüst, felül *aranyfüstös tányér*, melynek alsó szélén betűk és számok voltak: (*D[álnoki]. M[iklos]. P[éter]. 1780.*), egy nagy, fedeles, füles ónkanna, *mint egy két kupás*, melyen szintén volt felirat (*Isten ditsőségére készítette Dálnoki Miklos Péter. 1761.*), egy másik, hasonló – méretében, feliratában, évszámában azonos –, fedeles, füles ónkanna (*Isten ditsőségére készítette Dálnoki Miklos Péter. 1761.*), egy *fejér ónból való [...] virágú tányér*, szintén a fenti felirattal (*Isten ditsőségére készítette Dálnoki Miklos Péter Anno 1761.*), a feliratos úrasztala (1765.), egy széles, *körül aranyas [...] közepén három rend aranyas szkófiummal virágoztatott abrosz*, Miklos Péter 1773-as ajándéka, és egy *fejér vagy selyemmel és szkófiummal, a négy sarkában és közepén virágokkal díszített, körben arany ráncozással való ruha*, Miklos Péter 1774-es évi ajándéka.

Az 1797-es vizitáció még megemlíti más adományokat és adományozókat is. Ezek a következők: egy fedeles füles ónkanna, felirattal (*Ad Gloriam Dei Dom. Dedit hunc canthorum Stephanum Szabo de Sziget Ecclesiae Helveticae Dálnokiensis Anno 1686 Die 9 Juny.*) – ez a legkorábbi adomány a kutatott anyagrészből; egy ónból készült keresztelőkanna, szintén felirattal, melynek olvasata kérdéses (*S. T. E. P.[?] Lit.[?] ZAR. FLOR. CON. Ecclae. Refor. Dálnok. 1731.*) – elképzelhető, hogy Lázár István adományáról van szó. Megemlíti a négyszögű ónpalackot, *srófós fedelűt* (azaz csavaros fedelűt); ezen is állt felirat (*S[ancitissima]. G[enerosi]. E[cclesiae]. D[álnokini]. Petri Gál factum hoc V. A. 1740.*), valamint egy *zöld, szélén fodros, a pap székre való terítő*, Lázár Mária ajándéka volt 1775-ben.

Következtetések

A dálnoki templommal kapcsolatosan messzemenő következtetéseket a régészeti ásatások és falku-

tatás elvégzéséig nem tehetünk. Elmondhatjuk azt, hogy a templom kutatástörténetében több dologra is sike-rült rávilágítani, illetve a szakirodalomban jelentkező hibákat többé-kevésbé tisztázni, illetve bizonyos esetekben kijavítani. A dálnoki templom kutatásában tehát egy újabb lépést tettünk a műemléképület történetének kronológiájának felállításához. Állíthatjuk viszont, hogy Dálnoknak volt temploma a 14. században, ha ebből a templomból ma nem is láthatunk semmit. Ezért lenne fontos egy szakszerű ásatás, falkutatással egybekötve. Tudjuk azt, hogy a templom a késő gótikus időkben nagy építkezések színtere volt; amelyek befejezésének időpontját a feliratok szerint 1526-ra tehetjük. A templom várával és bástyaival kapcsolatos feltevések – miszerint az több védőtornyossal rendelkezett volna – igazolását vagy elvetését szintén az ásatásoktól várhatjuk, hiszen a levéltári anyag szerint is több torony létezett. Az azok betájolásával kapcsolatos megjegyzések viszont tévedhetnek. A reformáció utáni templom építéstörténetéről a 17. és 18. századi feliratok árulhatnak el többet, ha azokat mielőbb restaurálják, mert az így is majdnem olvashatatlan feliratok minőségét egyre inkább rontja a nedves, penészedő fal és a fény. A továbbiakban fontos lenne a templom teljes feltárása, valamint egy távolabbi célként megfogalmazhatjuk gótikus időszakának rekonstruálását. A templomot a háromszéki falusi templomok gyöngyszemének is nevezhetjük a feliratai – mert azok több korból, többféle írásmóddal készültek – alapján, és egyedülállóságát hangsúlyozza építészeti megoldása is, a poligonális nyugati lezárás. Ugyanakkor roko-nítható a környék templomaival az északi és a déli kapunyílása, valamint a teremtemplom megoldása miatt, hiszen a hajó és szentély azonos szélességű kialakítást kapott. Ezzel a megoldással már a reneszánsz térhatást kívánja kelteni. Ezek után elmondhatjuk a környékbéli összefüggéseken túlmenően is, hogy Dálnokon a reneszánsz korai térhódítása nem jelenti egyben a gótika megszűnését is, hanem éppen a 16. század elején mindkettő erőteljes jelenléte és párhuzamos élete figyelhető meg építészetben, festészetben egyaránt. Ezek rávilágítanak a gótika 16. századi erdélyi virágzására is (hiszen a gótikus feliratok nemcsak helyi jelentőségűek), arra a mind jobban körvonalazódó stílustörténeti jelenségre, hogy a kora reneszánsz időszakában a késő gótika még virágzik és remeket tud alkotni.

Barabás Hajnalka - Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly, 10, hajnalba@yahoo.com

⁷⁷ Lásd még: PÁLMAJ József 2000, II. 311–312. Pálmay szerint a család nemessége „ősi székely jogon alapszik.” 1614-ben Miklós Péter, György és István mint primipilusok lustrálnak. 1635-ben pedig Rákóczy

György alatt Miklós György, Tamás és Gáspár fia, Pál fordulnak elő.

⁷⁸ A forrásokban csak „Miklós Györgyné”-ként jelenik meg, Pálmay szerint neve Lázár Sára. (PÁLMAJ József 2000, II, 312.)

Irodalom

- BALOGH Jolán
1974 Későrenaissance kőfaragó műhelyek. II. Közlöny: A kolozsvári műhelyek, *Ars Hungarica*.
- BARABÁS Hajnalka
2006 Ónedények az egykori Kézdi Református Egyházmegye egyházközségeiben. *Acta (Siculica)* 2006/2, 237–278.
- BEKE Antal
1896 *Az erdélyi egyházmegye a XIV. század elején*, Budapest.
- BENKŐ Elek
1981 Középkori feliratok Dálnokon, *Korunk*, 1981/2, 138–145.
2002 *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*, Budapest–Kolozsvár.
- BENKŐ József
1834 *Transsilvania. Sive Magnus Transsilvaniae Principatus*. II. (2. kiadás), Kolozsvár.
- CSEREY Zoltán – BINDER Pál, dr.
1993a Településeink múltja. Dálnok (1.), *Háromszék*, IV. évf., május 5.
1993b Településeink múltja. Dálnok (2.), *Háromszék*, IV. évf., június 12.
- DÁVID István
1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*, Kolozsvár–Budapest.
- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.
- DRĂGUȚ, Vasile
1979 *Arta gotică în România*, București.
- ENTZ Géza
1944a Szolnok-Doboka középkori művészeti emlékei, in: Szabó T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága*, Dés–Kolozsvár.
1944b Székely templomerődök. *Szépművészet*, V. évf., 4. sz., 120–126.
1996 *Erdély építészete a XIV–XVI. században*, Kolozsvár.
- FERENCZI Géza – FERENCZI István
1978 Rovásírás Dálnokon, *Fórum* (A Megyei Tükör negyedévi melléklete), IV, Sepsiszentgyörgy.
1979 Magyar rovásírásos emlékekről, in: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 9–32.
- FORRAI Sándor
1983 *Küskarácsontól sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.
- GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József
1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest.
- JÁNÓ Mihály
1998 Háromszék középkori falképei. Dálnok – Dalnic (Kézdiszék), in: Benczédi Sándor (szerk.): *Tusnád 1997. Nemzetközi Tudományos ülészak. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*, Sepsiszentgyörgy, 191–197.
- JUHÁSZ István
1947 A székelyföldi református egyházmegyék, *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 201, Kolozsvár.
- KISGYÖRGY Zoltán
1996 *Háromszéki harangok. „Mily harang szól értünk...?”* (Owen), Sepsiszentgyörgy.
- KOROMPAY György
1942 Középkori eredetű református templomok és templomerődök, in: Kováts I. István (szerk.): *Magyar református templomok*, I–II, Budapest.
- KÓNYA Ádám
1973 Ika-vár első leírása 1838-ból, *Megyei Tükör*, 1973. VI. 3.
1978 A késő gótika feltárult emlékei Dálnokban, *Megyei Tükör*, 1978. II. 28.
1980 A dálnoki vár, *Megyei Tükör*, 1980. X. 11.
- LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc
2002 *Erdélyi falképek és festett faberendezések 1.*, Budapest.
- LÉSTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek*, I–II, Gyulafehérvár.
- MIKE Bálint – KÓSA Ferenc
1981 A dálnoki református templom és rovásfelirata, *Korunk*, 1981/3, 214–219.
- ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása*, III, Pest, 1868.
- PÁLMAJ József
2000 *Székely nemesi családok. Háromszék vármegye nemes családjai*, II, Sepsiszentgyörgy.
- SZABÓ Károly (szerk.)
1872–1895 *Székely Oklevéltár*, I–IV, Kolozsvár.
- SUCIU, Coriolan
1968 *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I–II, București.

TÜDŐS S. Kinga

1982 Középkori védőrendszerek III., *Művelődés*, 1982. III. 3.

1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki vártemplomok*, Budapest.

VÁTÁȘIANU, Virgil

2001 *Istoria artei feudale în Țările Române*, Cluj-Napoca.

VOFKORI László

1998 *Székegyföld útikönyve*, Cartographia Kft., Budapest.

Felhasznált levéltári források

Dálnoki Református Egyházközség Levéltára (DEL).

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (SÁL).

Biserica reformată din Dalnic

(Rezumat)

Comparativ cu arhitectura urbană sau rurală mai dezvoltată din regiunile săsești, problemele legate de istoria și arhitectura așezărilor rurale din Secuime sunt prea puțin tratate sau fără detalii în literatura de specialitate. Situația de față se datorează firește și obiectivelor mult mai modeste, dar mai ales numărului scăzut al izvoarelor accesibile, referitoare la acestea. Nici cazul bisericii și a așezării din Dalnic (județul Covasna) nu constituie o excepție, deși în evul mediu satul este menționat ca fiind centru de protopopiat, fapt pentru care trebuia să fi jucat un rol important în istoria Scaunului Kézdi.

Obiectul cercetat, biserica reformată din Dalnic a atras mai întâi interesul preotului reformat din localitate, ca urmare a ieșirii la suprafață a unor detalii epigrafice și decorative medievale, cauzate de cutremurul din 4 martie 1977. Intervențiile necorespunzătoare și lipsa de condiții pentru implicarea corespunzătoare a specialiștilor s-a soldat cu deteriorarea gravă a unor valori ce puteau fi semnificative în procesul de reconstituire a etapelor de construcție. Tocmai în încercarea de a clarifica aceste etape am considerat necesară cercetarea izvoarelor contemporane scrise referitoare la acestea. Urbaniile ecleziastice, protocoalele bisericii locale și a vizitațiilor protopopiale constituie baza lucrării de față. Ne-am propus descrierea amănunțită a construcției în stadiul actual, cu referiri amănunțite asupra fațadelor, apoi asupra interiorului, în care accentul cade pe inscripțiile latine scrise cu minuscule gotice, plasate pe pereții din vestul și nordul bisericii – ce ne-au servit la elucidarea problemelor construcției din perioada goticului târziu –, asupra mobilierului și nu în ultimul rând asupra urmelor trasabile pe teren ale incintei fortificate de odinioară. Având la bază referirile bibliografice, izvoarele cartografice și epigrafice, precum și cele contemporane scrise, a doua parte a studiului încearcă o clarificare a fazelor construcției, caută analogii și vorbește despre meșteri și donatori, formulând apoi câteva concluzii referitoare la încadrarea stilistică a detaliilor descrise în primul capitol. Astfel, biserica reformată din Dalnic are mai multe amprente stilistice ce pot fi detectate în izvoarele cercetate: construcții din secolul al XV-lea – zidul, fortificația bisericii; secolul al XVI-lea – inscripțiile gotice și boltirea bisericii; secolul al XVII-lea – inscripții și elemente din mobilierul vechi; secolul al XVIII-lea – amvonul, masa și orga; secolul al XIX-lea – alte construcții ce au soldat cu mărirea bisericii, dar și cu pierderea a mai multor elemente din perioadele anterioare.

Bibliografia foarte restrânsă, lipsa cercetărilor arheologice sistematice și de parament, izvoarele cercetate nu ne ajută în formularea unor concluzii definitive, incontestabile referitoare la această biserică, și astfel justifică prudența tratării temei de față. Scopul nostru a fost trecerea în revistă și analiza materialului accesibil ca un prim pas spre descoperirea unui valoros complex arhitectural medieval, necunoscut și azi majorității istoricilor de artă.

The Calvinist Church from Dálnok (Dalnic, Covasna County)

(Abstract)

The problems related to the history and architecture of Transylvanian rural settlements in general, and especially of those from Székelyföld are hardly treated in literature, or not in detail. Obviously, the actual situation is partly due to the more modest objects than those of the urban architecture or the more developed villages from the Saxon regions, but mainly to the low number of the available sources. The case of the church and the settlement from Dálnok (Dalnic, Covasna county) is not an exception. However, in the Middle Ages the village was mentioned as a deanery, which means that it played an important role in the history of the Kézdi region.

The object of the research, the Reformat church from Dálnok first attracted the local Reformat minister's attention, when due to the earthquake from the 4th of March, 1977 some Medieval epigraphic and ornamental details had become visible. The inadequate intervention of a few dilettantes and the specialists' late involvement caused severe damages to values that could have been significant in the reconstitution process of the construction's phases.

Just when trying to clarify these phases we considered necessary to research the contemporary written sources referring to them, found in the Covasna County Directorate of the Romanian National Archives from Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) and in the Archives of the Kézdi Region Church, but we also had the opportunity to make a detailed research of the documents remained in the Dálnok Reformed Parish's archives. The ecclesiastical terriers, the protocol and the visitations are annexed to the present study.

The present study is structured into chapters divided into subsections. In the first chapter we make a detailed description of the construction's actual phase, referring in detail to the facades, than to the interior, where we emphasize the inscriptions in Latin, written with Gothic minuscules, placed on the northern and western walls of the church and which have made us consider the building as belonging to the Late Gothic period, furthermore we describe the furniture, and last but not least, the traceable remains of the former fortified precincts.

The next chapter analyses the bibliographical references, the cartographical and epigraphical sources, as well as the contemporary written ones and attempts to clarify the construction's phases, looks for analogies and tells about craftsmen and donors. The last chapter formulates a few consequences related to the stylistic framing of the details described in the first chapter. Thus the Dálnok Reformed church has several stylistic fingerprints that can be detected in the researched sources: constructions from the 15th century (the wall); from the 16th century (the Gothic inscriptions and the vaulting of the church); from the 17th century (inscriptions and elements of the old furniture); from the 18th century (the pulpit, the table and the organ); from the 19th century (other constructions, which increased the church's size, but also caused the loss of more elements belonging to the former periods).

The very limited bibliography (only two articles and a single study strictly to the point), the lack of systematic archaeological research and building archaeology study, the examined sources don't make possible to formulate a definitive, incontestable conclusion related to this church and thus justify the caution when treating the present subject. Our purpose was to enlist and analyze the available material as a first step in discovering a valuable Medieval architectural complex that is unknown even today to the majority of the art historians, as well as to the public.

1. A dálnoki templom tornya

2. A templom déli homlokzatának kétlépcsős támpillérei és ablakai

3. A templom déli csúcsíves homokkőből készült befalazott ajtókerete.

4. A déli ajtókeret kőfaragójegye.

5. A mellékhajó ablakai

6. Az északi külső homlokzat

1. tábla

1. Az északi homlokzat támpillérei

2. Az északi kőfaragójegyes későgótikus ajtókeret

3. A nyugati homlokzat

4. A nyugati kapu csúcsíves kerete

5. A déli karzat és festett mellvédje

6. Az északkeleti belső feliratokkal és az orgonával

2. tábla

1. A nyugati belső szőszékkel és feliratokkal

2. Az érckályha és kürtjének kivezetése

3. Nyugati karzat faragott tartóoszlopa

4. Másodlagosan elhelyezett festett töredék

5. Másodlagosan elhelyezett festett töredék

6. Festett kazetta

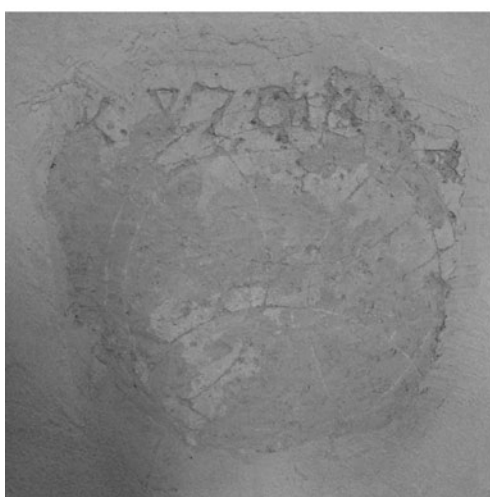
3. tábla

1. Déli oldal freskótöredéke

2. Terrakotta bordaíndító

3. Felszentelési kereszt az északi falon

4. A szószék

5. A szószékkorona

6. A hangvető felirata

4. tábla

1. Úrasztala

2. Az úrasztala készítési ideje és mesterének neve

3. Az úrasztala előlapja bibliai felirattal

4. Az orgona

5. A régi orgonaszekrény töredékes famunkája

6. A régi orgonaszekrény töredékes, festett famunkája

7. A régi orgonaszekrény töredékes, festett famunkája

8. A templom padlása

5. tábla

1. Egykori oromzatszisz a templom bádoggombja

2. Terrakotta bordatöredékek a padlástérben

3. Kék és okker színű festésnyomokat hordozó bordatöredék

4. Az egyház ládája

5. A klenódiumok

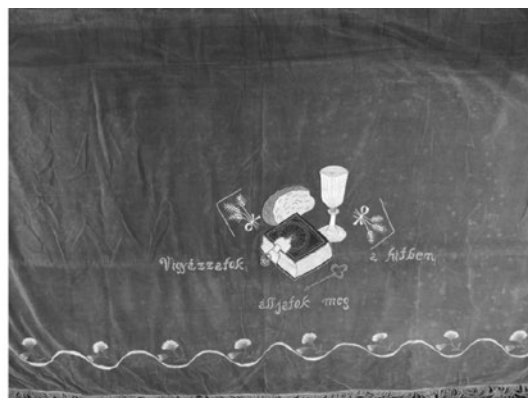

6. Terítő LÁZÁR MÁRIA 1775

6. tábla

1. Szószéktakaró TB 1876

2. Vörös bársony szószéktakaró

3. Szószéktakaró GAAL ZSIGMONDNÉ FORRÓ BERTA 1910

4. Úrasztali terítő
KÖLTŐ ISTVÁN ÉS NEJE 1939

5. Úrasztali terítő MARTON LÁSZLÓÉS NEJE 2003

6. A pap székére való terítő
DANCS D. ÉS NEJE MIHÁLCSA T. 1892

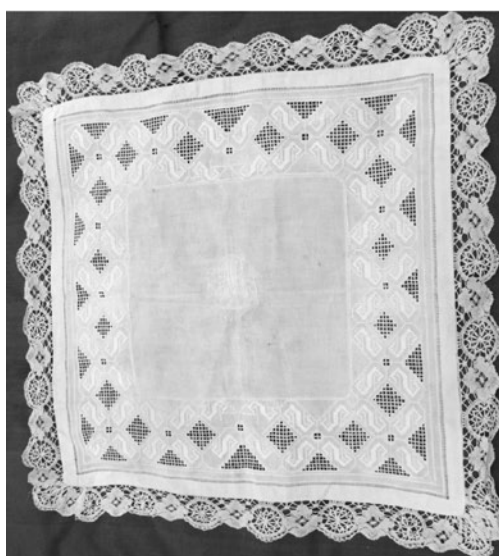
7. tábla

1. Űrasztali terítő GG 1882

2. Kenyérosztó tál terítője GM

3. Terítőcske BM 1911

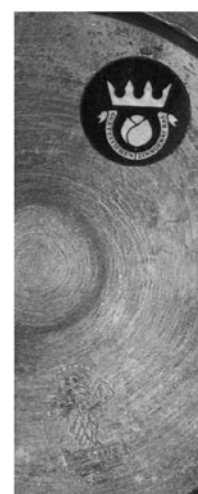
4. A legértékesebb öntárgyak

5. Fedeles ezüst pohár. LASAR CRISTIAN 1840

6. Ónkupa

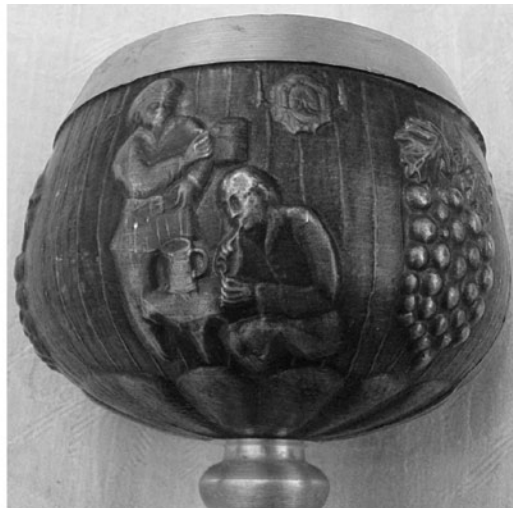

7. Ónkupa bélyegei

8. tábla

1. Mulatozó jelenet

2. Kocsmajelenet

3. Ónkupa talpán levő motívumok

4. Ezüst pohár talpán levő bélyeg

5. Ezüst pohár fedelén levő bélyeg

6. A Református Nőszövetség 1931-es adománya

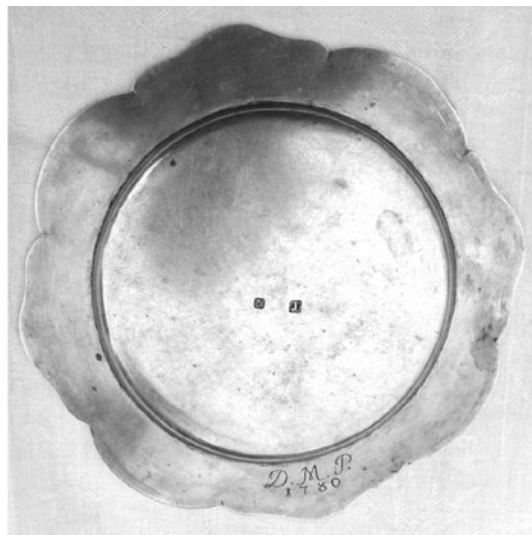

7. Az 1931-es kehely bélyegei

9. tábla

1. A patena

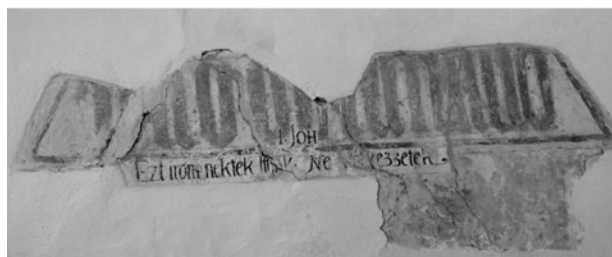
2. Dálnoki Miklós Péter 1780-as adománya

3. Ovális kenyérosztótál

4. A délnyugati fal rovásírása

5. A nyugati fal feliratai

6. Az északnyugati felirat

7. Az északi fal 1. felirata rozettatöredékkel

8. Az északi fal 2. felirata 3 soros a körablak fölött

10. tábla

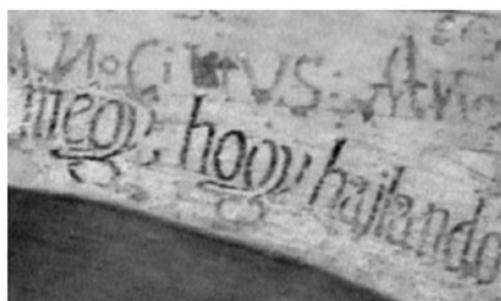
1. Az északi fal 3. felirata

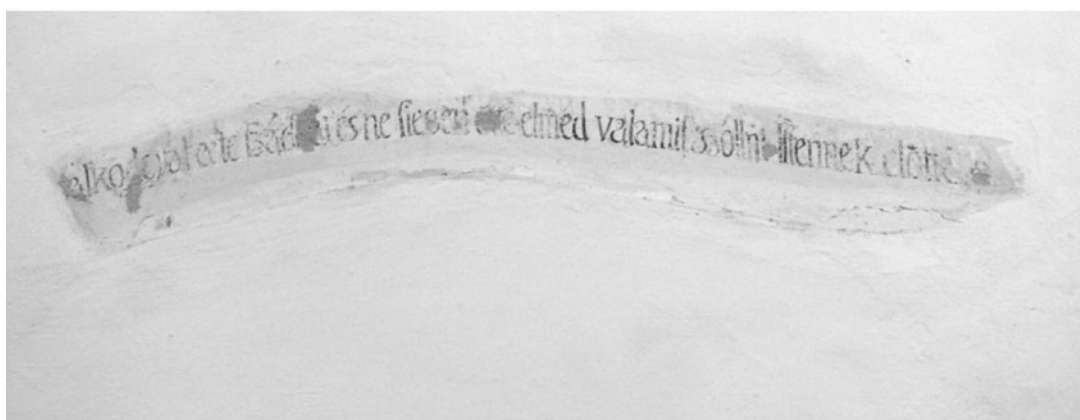
2. Az északi fal 4. felirata a hangvető fölött

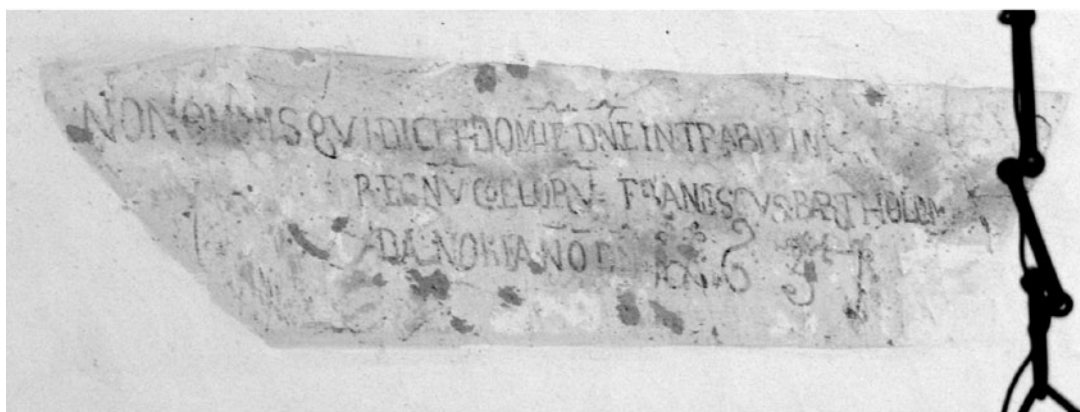
3a. Magyar nyelvű felirat a 17. századból (Biblia)

3b. Magyar nyelvű felirat a 17. századból (Biblia)

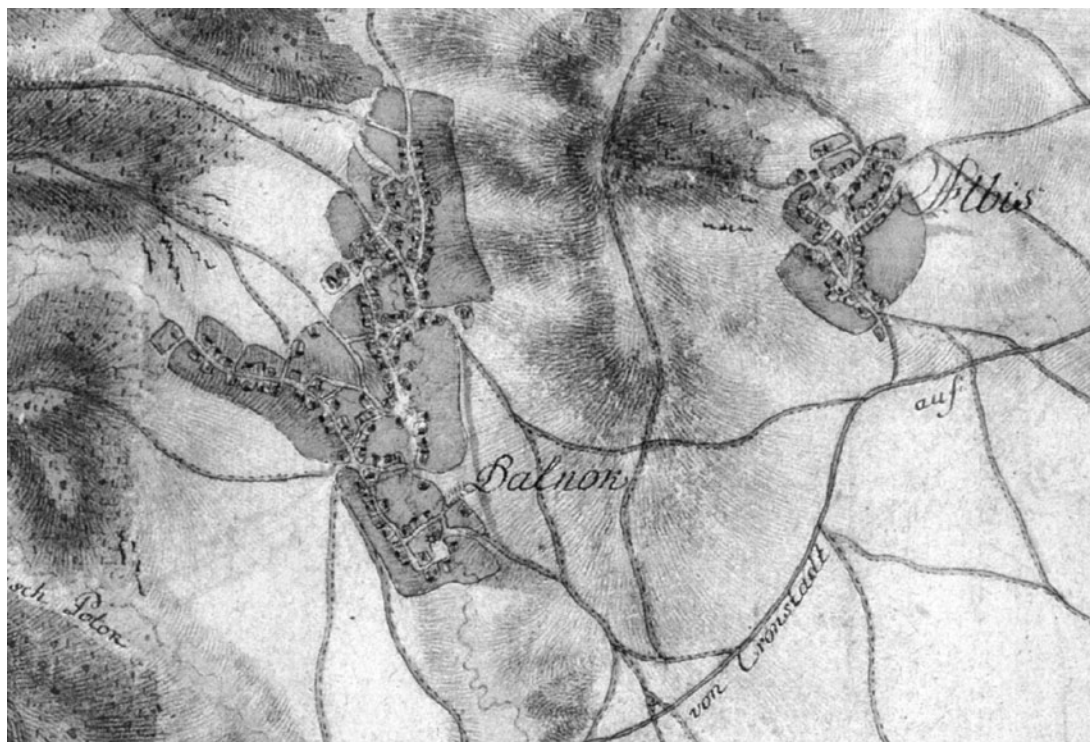

4. Magyar nyelvű felirat a 17. századból (Biblia)

5. Latin felirat a déli oldalon 1637-ből

11. tábla

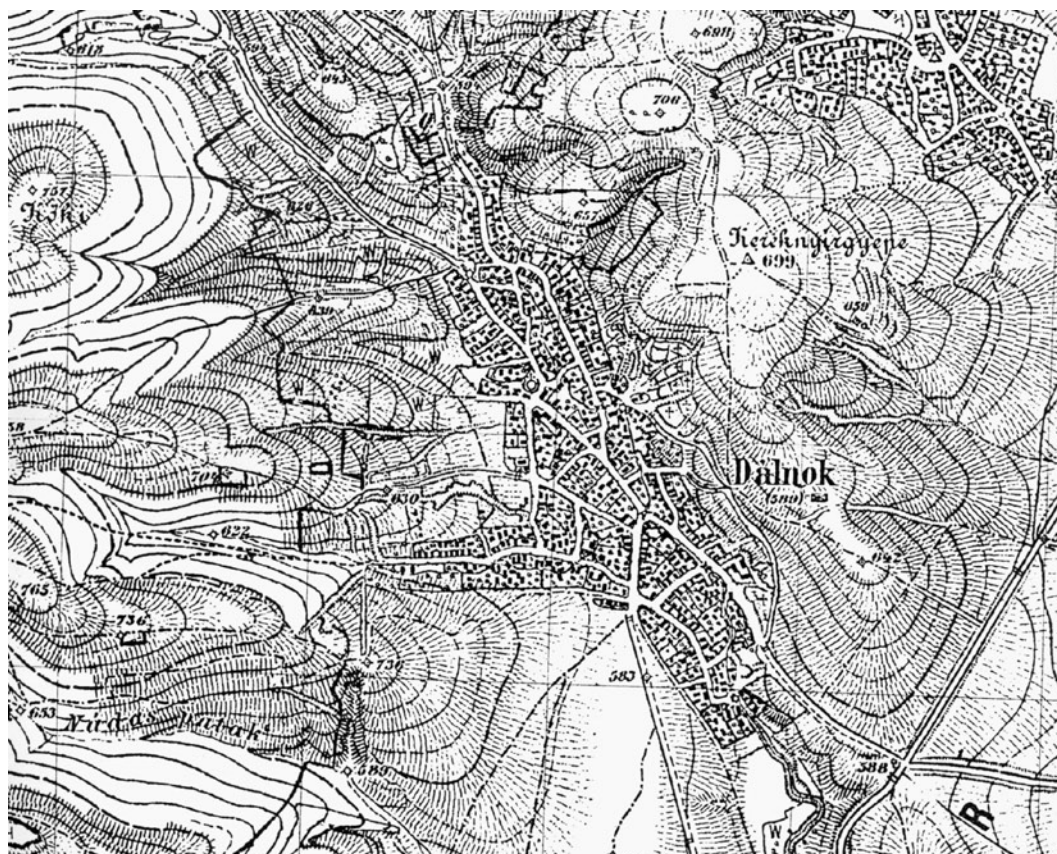

1. Az I. katonai felmérés térképrészlete (1766–1780)

2. A II. katonai felmérés térképrészlete (1830–1850)

12. tábla

1. A III. katonai felmérés térképrészlete (1860–1880)

2. Gere István felvétele (SZNM Fényképtára. Ltsz. 30-N2647/1913.)